

ESTUDIS DE MEMÒRIA DEMOCRÀTICA

2. Desembarcament de Bayo (16 d'agost-3 de setembre de 1936)

Quart Pla de fosses 2023 – 2024
del Govern de les Illes Balears

Govern de les Illes Balears

EXECUCIÓ:

UTE
ARANZADI
ATICS

COORDINACIÓ: Jaume Claret Miranda

AUTOR: Gonzalo Berger Mulattieri

Índex

Resum	4
1. Introducció	6
2. L'expedició a Mallorca: historiografia, arxius i altres fonts documentals. 9	9
2.1. Les publicacions	9
2.2 Documentació i arxius	20
2.3 Altres fonts documentals	23
3. Context, comandament i composició de la força republicana.....	27
4. Escenaris i desenvolupament de les operacions militars	33
5. Les xifres dels desembarcats: nombre de combatents, morts, ferits i presoners.....	40
6. Relació de combatents republicans morts i desapareguts en combat	50
7. Els civils evacuats a zona republicana	51
8. Bibliografia	53

Annex 1. Combatents republicans morts o desapareguts

Resum

La Batalla de Mallorca es va desenvolupar entre el 16 d'agost i el 3 de setembre de 1936. L'illa de Mallorca, plaça forta de les Forces Armades espanyoles, s'havia posicionat entre els partidaris del sollevament contra el Govern de la Segona República. L'expedició militar contra aquesta es va organitzar des de Catalunya i amb la participació directa del Govern republicà. El desembarcament es va produir al llevant mallorquí, ja que la ciutat de Palma, l'objectiu principal de l'illa, resultava pràcticament inexpugnable donada la seva potent fortificació i quantitat de forces que la defensaven.

L'expedició republicana, va estar formada per un total de 5.279 homes i dones, dels quals, no més de 4.236 eren civils voluntaris que s'havien organitzat en les anomenades milícies populars; al voltant de 1.043 efectius pertanyien a forces d'ordre públic —Guàrdia Civil, Carabiners i Guàrdia d'Assalt— i militars del Regiment d'Infanteria n° 37 de Maó i de la Marina de Guerra.

Les forces sollevades destinades al front de Manacor van ascendir a 3.414 combatents, entre militars, milicians i forces d'ordre públic. Els exèrcits comptaven amb forces similars. La diferència la va marcar la capacitat artillera dels sollevats i la intervenció de l'aviació italiana a partir del 28 d'agost.

Tot i així, la iniciativa, i els èxits militars, van correspondre majoritàriament als republicans, que, malgrat no disposar de l'armament adequat i de tenir ordres específiques de no exposar-se, van aconseguir consolidar un front de sis quilòmetres de profunditat entre Portocristo i Son Servera.

El desembarcament de Bayo a l'illa va esperonar la repressió a la rereguarda per part dels sollevats i centenars de civils van ser empresonats i assassinats. Algunes desenes de mallorquins i mallorquines van creuar el front amb l'objectiu de refugiar-se a la zona republicana.

La nit del 3 al 4 de setembre de 1936 la força expedicionària republicana va ser reembarcada i va abandonar l'illa. Els darrers estudis situen les baixes dels

republicans en 372 morts i no més de 600 ferits. Les pèrdues en materials i equips de combat van ser quantioses. L'illa de Mallorca va continuar sota control dels sollevats fins al final de la guerra.

El present estudi recull la bibliografia generada al llarg dels anys, i sovint dispersa, en relació als fets tractats. Són desenes els autors i autores que han aportat coneixement i memòria dels fets i dels seus protagonistes. Com a línia de treball de futur, es proposa adaptar aquest coneixement a les eines de difusió que la societat del segle XXI utilitza, és a dir, adaptar continguts de qualitat a suports digitals i en línia, generant una plataforma de referència que actuï com aglutinador dels fets de la Batalla de Mallorca i que, tingui, en el seu objectiu central, el coneixement i comprensió profunda dels fets històrics i trajectòries personals per tal de fomentar la cultura de la pau i la no repetició entre el conjunt de la població.

1. Introducció

El present document aborda diverses qüestions relacionades amb el desembarcament, al llevant mallorquí, d'una força expedicionària republicana comandada pel capità Alberto Bayo durant l'estiu de 1936. El text aporta un resum i apartat bibliogràfic que relaciona les diferents recerques, i tipologies de textos publicats, a partir dels mesos immediats a la finalització de la confrontació armada i fins a l'actualitat. Tanmateix, es comenten altres fonts d'informació útils per la recerca, com són els arxius documentals, fotogràfics o cartogràfics, les memòries arqueològiques, els documents audiovisuals o els testimonis orals i memorialistes. S'inclou en l'informe una síntesi de les motivacions del desembarcament, els responsables militars, el nombre i característiques de les forces desembarcades, el desenvolupament dels fronts de combat. També els efectes de la desfeta republicana i l'impacte dels fets sobre part de la població local així com el nombre final de ferits i morts en combat republicans. Per aquest darrer concepte, s'aporta una relació nominal de les víctimes i altres informacions útils per la seva possible identificació mitjançant l'actual IV Pla de fosses de les Illes Balears.

La confrontació armada que va tenir lloc a Mallorca entre el 16 d'agost i el 3 de setembre de 1936 ha estat anomenada, al llarg dels anys, de diverses maneres per les diferents corrents historiogràfiques que l'han tractat. Sovint, els estudis referits als fets des de la perspectiva balear si han referit com "Desembarcament de Bayo". El capità Alberto Bayo Giroud va ser el responsable militar designat pel Govern de la Generalitat per coordinar les forces republicanes que es van veure involucrades a l'illa. La insularitat de Mallorca va acabar per definir el terme, indicant el punt d'inici dels fets, l'obligat desembarcament dels atacants. És doncs un terme que explica els fets des d'una perspectiva defensiva i local i que marca el desembarcament d'elements externs com a punt d'inici del relat.

Tanmateix, des de Catalunya, durant els mateixos dies de 1936 i per part de la historiografia posterior, es van denominar els mateixos fets com "Expedició a

Mallorca". És a dir, el conjunt de forces catalanes —homes, armament, naus i altres avituallaments— enviades a Mallorca amb una finalitat, combatre.

Recentment, el terme "Batalla de Mallorca" ha estat introduït i utilitzat per investigadors especialitzats per referir-se, de manera neutre, als fets ocorreguts en el context de la Guerra Civil espanyola a Mallorca durant l'estiu de 1936.

En qualsevol cas, els fets objecte d'anàlisi en aquest estudi no van ser altra cosa que un episodi més en la conflagració que va assolar Espanya entre 1936 i 1939 i que va enfrontar a les diferents faccions polítiques i membres de les Forces Armades espanyoles que es van posicionar en defensa del Govern de la Segona República amb l'amalgama de forces reaccionàries que van sumar-se al sollevament cívic militar en contra del mateix.

Des de la perspectiva catalana, principal promotor de l'atac a l'illa, l'expedició a Mallorca va esdevenir una de les grans operacions militars de la guerra, que va obeir a interessos estratègics i polítics. El domini de les Illes Balears implicava el control del trànsit marítim del Mediterrani, de la principal via de comunicació entre els ports de Barcelona, Alacant i València i amb els importants ports francesos situats a la costa del Mediterrani. Tanmateix, la possessió de l'illa de Mallorca per part dels sollevats implicava una amenaça directa per a tot el litoral peninsular, inclosa Catalunya. D'altra banda, el Govern de Catalunya volia demostrar que era capaç d'obtenir una victòria militar d'envergadura. Mallorca semblava a l'abast d'aquests objectius. Aïllada pel mar i lluny de la resta de forces sollevades, mantenia una situació interna feble. El responsable del comandament militar de l'illa, el general Goded, havia estat capturat a Barcelona durant els combats del 20 de juliol. Segons diversos informes rebuts, es mantenien grans reductes de militants del Front Popular disposats a combatre un cop les forces catalanes arribessin l'illa. Aquest va ser un dels principals errors de càlcul dels dirigents catalans, ja que la situació interna a Mallorca restava lluny de ser feble. D'altra banda, els defensors comptaven amb un potent sistema de fortificacions que impossibilitava un atac directe sobre la ciutat de Palma, el principal objectiu a l'illa. A aquest darrer fet se

sumava que les guarnicions mallorquines sollevades es mantenien intactes en la pràctica totalitat de les seves forces i tot i que el general Goded no podia dirigir la defensa, conservaven la cadena de comandament i els efectius de lleva, fet que els convertia en una força operativa experimentada molt superior, a priori, a la de les columnes de milicians voluntaris, principal força de combat dels republicans.

Des de la posició dels sollevats que van participar de la defensa de Mallorca, la resistència a l'atac dels republicans era una qüestió de supervivència. Obrint el focus a una perspectiva més amplia, Mallorca esdevenia una peça fonamental al tauler espanyol, però també al del Mediterrani. El sollevats mallorquins comptaven amb el recolzament de la Itàlia de Mussolini, una de les grans potències econòmica i militar al 1936, i que considerava Mallorca com un dels seus objectius prioritaris en el tauler internacional.

El govern de la Segona República es va sumar a la iniciativa catalana, tot reconeixent el predomini català en la organització i desenvolupament de les operacions militars. Amb la condició d'una intervenció ràpida i poc costosa en material i homes, el Govern republicà va facilitar la utilització del port militar de Maó, amb la seva guarnició, com a base naval per realitzar les operacions sobre Eivissa, Formentera i finalment Mallorca. Tanmateix, efectius del Regiment N°37 d'Infanteria de Maó i vaixells i hidroavions de la Marina de Guerra espanyola es van sumar a les forces arribades des de Catalunya i el País Valencià.

2. L'expedició a Mallorca: historiografia, arxius i altres fonts documentals

2.1. Les publicacions

La realització i publicació de treballs de recerca, assaig o memorialistes relatius a la Guerra Civil espanyola a Mallorca s'ha succeït al llarg dels anys. Desenes d'autors i autores han abordat la temàtica des de diverses perspectives i amb diversa finalitat. Com és habitual, qui, a qui i el quan, és a dir, la trajectòria personal de l'autor, el públic a qui va adreçat el text i, en quin moment o a quin país es va publicar el text, són elements determinants per tal de delimitar tipologies de fonts textuais publicades en format de llibres, capítol de llibres o articles acadèmics. La relació de textos i autors/es contemplada a continuació es troba referenciada a la bibliografia final del present document.

El període de guerra (1936-1939)

La batalla de Mallorca va ser un dels escenaris de la guerra on, de manera molt ràpida, es van poder establir termes de victòria o derrota. En un conflicte tan polititzat com l'espanyol, ràpidament es van posar en marxa projectes editorials que tenien com objectiu recollir, de manera parcial, els fets. Aquesta sèrie de treballs ofereixen una mirada interessada, ja que tenien la finalitat de ressaltar als propis i de perjudicar als contraris. En essència, estem parlant de publicacions de caire propagandístic, tot i que poden tenir alguna utilitat per l'estudi del període. *Mallorca contra los Rojos*, escrit pel falangista Francisco Ferrari Billoch i publicat per primera vegada el mes d'octubre de 1936 és un dels que més impacte va tenir durant la guerra i encara a dia d'avui, sovint, és una font utilitzada per diversos investigadors. El text és una barreja d'imatges, documents, dades aleatòries i narrativa èpica. El text d'Andrés de Palma de l'any 1936, *Mallorca en guerra contra el marxismo*, de José Pérez Vengut de l'any 1937, *Portocristo. El legionario y otros héroes* de Gerardo Martínez de Tejada de l'any 1939, *La artilleria de Mallorca durante*

el Glorioso Alzamiento Nacional, se situen en la mateixa línia que el de Ferrari Billoch. El bàndol republicà va comptar amb el text, publicat l'any 1937, *Mallorca...por qué fuimos y por qué la abandonamos*, de Francisco de Soria, un relat justificatiu, en relació a la derrota, i amb un impacte molt menor entre el públic català.

El període franquista (1939-1975)

Les referències al teatre balear van ser presents en bona part de les obres publicades en els anys immediats a la finalització de la guerra. Aquests treballs van ser realitzats per militars franquistes d'alta graduació, guanyadors de la guerra, que van esplaïar-se en descriure els diferents escenaris de la guerra i la "brillant" actuació de l'Exèrcit Nacional. La batalla de Mallorca es tractà sempre de manera perifèrica, fent menció d'aquesta, però aportant ben poca informació o informació molt parcial. Els militars franquistes que van publicar obres sobre la guerra van comptar amb l'accés als arxius militars. En el cas que ens ocupa, tots van fer servir la mateixa font. Es tracta d'un informe redactat pel capellà castrense Mateu Nebot Antic. Nebot va combatre amb la columna del comandant Enrique Esquivias Zurita al front de Manacor, la més rellevant de les cinc columnes sollevades que van operar en aquest front durant l'agost de 1936. El febrer de 1937, Nebot ocupà el càrrec de cap de l'Oficina de Premsa i Propaganda de la Comandància Militar de Balears i a l'octubre de 1938, li fou encarregat, per l'Estat Major, l'estudi de la documentació i redacció d'una memòria sobre l'aixecament militar i la Guerra Civil a Mallorca, que actualment es localitza a l'Arxiu Militar General d'Àvila. Aquest informe es va elaborar amb els corresponents informes redactats pels caps de columna del front de Manacor i comandaments de l'Estat Major a Palma a l'octubre de 1936, és a dir, aquest és el punt de partida d'informacions incorrectes respecte a les respectives forces en lluita, les baixes en combat, la ineficàcia i desordre dels desembarcats o la seva dedicació al saqueig que veurem reproduïda a molta de la historiografia posterior. L'informe Nebot, a l'igual que els dels caps de columna, busca enaltir la bona gestió dels comandaments militars sollevats i la gran victòria

obtinguda contra els republicans a Mallorca. Mateu Nebot Antic ascendí a comandant capellà l'any 1940 i a tinent coronel l'any 1947.

Tot plegat s'observa en el treball del militar Luis María De Lojendo, *Operaciones Militares de la Guerra de España 1936-1939*, publicada l'any 1940. Alfonso de Zayas, cap de Falange de les Balears i cap de les milícies falangistes que van lluitar a Mallorca també va escriure sobre el tema l'any 1955 a l'obra publicada sota el títol *Historia de la Vieja Guardia de Baleares*.

Als anys setanta, durant l'etapa final de la dictadura, diversos autors van tornar a publicar en relació als fets de Mallorca durant la Guerra Civil.

L'any 1970, el prolífic historiador militar i coronel, José Manuel Martínez Bande, va publicar *La invasión de Aragón y el desembarco en Mallorca, Monografías de la Guerra de España*, on abordava l'operació de Mallorca en la línia dels anteriors militars, és a dir, amb l'informe Nebot com a font principal. Bande, tot i ser un militar de carrera format a l'Exèrcit franquista, passa per ser una de les fonts referencials per l'estudi de la Guerra Civil. S'ha de dir al seu favor que va tenir accés il·limitat a les fonts documentals en un moment en el que no era fàcil pels investigadors accedir-hi, no cal dir que l'encàrrec que Martínez Bande va rebre per part del Servicio Histórico Militar per treballar en una sèrie de monografies que analitzaven els escenaris de la Guerra Civil el va ajudar en l'accés a les fonts, la publicació i divulgació de la seva obra, que va ser molt distribuïda durant els anys 80 del segle XX i amb la participació de la prolífica editorial San Martín.

L'intel·lectual i catalanista, Manel Cruells, va publicar diversos treballs de divulgació històrica del període de la Guerra Civil a Catalunya, entre ells, el primer monogràfic dedicat a la Batalla de Mallorca, *L'expedició a Mallorca. Any 1936*, publicat l'any 1971. S'ha de valorar en l'obra de Cruells la seva militància a Estat Català des d'abans de la guerra, les feines de responsabilitat que va ocupar al Diari de Barcelona durant el conflicte i a Humanitat o la Revista Catalunya durant l'exili o la postguerra. També la seva posició política al capdavant de la formació d'organitzacions antifranquistes

i catalanistes. De tot plegat podem deduir que Cruells va comptar amb informació de primera mà de molts dels protagonistes i responsables relacionats amb els fets de Mallorca. En el seu treball, aporta una primera aproximació als fets des d'una perspectiva catalana: la importància de les Balears per la supervivència política de Catalunya durant la guerra, les motivacions polítiques, les diferents fases de la batalla i el reembarcament i les seves conseqüències. Podem dir que Cruells retornà els fets de la Batalla de Mallorca i la lluita pel control de les Balears durant la guerra al debat historiogràfic i a l'interès del públic general i que, posteriorment i motivats per aquest treball, diversos autors aprofundiran amb més o menys incidència o repercussió. Destaca, en l'obra de Cruells, la utilització del català i l'anàlisi polític que en fa dels fets, tenint en compte la data i lloc de publicació, Barcelona, 1971. El destacat militar franquista, Ramón Salas Larrazábal, va escriure durant els mateixos anys diversos treballs relacionats amb la Guerra Civil i especialment sobre l'Exèrcit republicà, tractat de manera molt extensa i en profunditat, i on tractà la Batalla de Mallorca de manera col·lateral i en la línia dels anteriors militars esmentats. Finalment, l'any 1975 va veure la llum el treball de Josep Mascaró Pasarius, *Historia de Mallorca* on, el segon tom era dedicat a "*El movimiento nacional en Mallorca*".

Primer període democràtic (1975-1990)

Durant els anys de la transició democràtica van publicar-se els dos treballs relatius al desembarcament de Bayo a Mallorca l'estiu de 1936 que van marcar un punt i apart en el tractament historiogràfic dels fets.

Miguel Duran Pastor va publicar l'any 1982 els quatre volums dedicats als fets de les Balears durant la guerra, *1936 en Mallorca. Volúmenes I, II, III y IV*. Aquesta sèrie és tota una referència per la historiografia especialitzada i pel públic general. En ella es recull una gran quantitat de reproduccions o transcripcions de documents originals i imatges dels dos bàndols en lluita i que narren de manera cronològica

els fets. Tota la obra està inspirada en una síntesis documental del treball de Nebot l'any 1938.

L'any 1987, el monjo i historiador Josep Massot i Muntaner, va escriure i publicar, a la seva editorial, Abadia de Montserrat, el que sens dubte ha estat l'obra de referència per la divulgació i estudi de la Guerra Civil a Mallorca, *El desembarcament de Bayo a Mallorca. Agost-setembre de 1936*. Entre aquesta obra i l'any 2009, Massot va escriure i publicar, sempre amb l'editorial esmentada, set obres relacionades amb la Guerra Civil a Mallorca, essent Massot, sense cap mena de dubte, el major especialista en la temàtica fins a la data.

Segon període democràtic (1990-2023)

Com hem dit, entre 1990 i 2009 Massot va ocupar bona part de les publicacions relatives a la Guerra Civil a Mallorca, i ho va fer des de diferents perspectives: guerra, repressió, franquisme o exili van ser tractats durant aquest període. L'any 1999, David Ginard Féron publicà el treball *El moviment obrer de Mallorca i la Guerra Civil: 1936-1939*, un estudi que complementava eficientment els de Massot, abordant el moviment obrer balear i la seva relació amb la Guerra Civil. L'any 2006 Juan José Negreira Parets va publicar el treball *Mallorca 1936. La sublevación militar y el desembarco republicano*. Una vegada més, torna a aparèixer l'informe Nebot, aquest cop però, la utilització i transcripció del document original de 1938 va ser, en primera instància, literal.

L'any 2009 es va publicar un interessant treball dirigit per Ricardo de la Cierva, *Caídos por Dios y por España* on, per províncies, s'analitzaven les baixes en combat dels sollevats. El treball recull, en un capítol dedicat a les Balears, *Provincia de Baleares. Jefatura Provincial del Movimiento de Baleares*, les baixes registrades durant aquells dies entre els soldats sollevats.

Els darrers cinc anys s'han publicat diversos treballs que han aportat nova documentació i noves mirades als fets de la Batalla de Mallorca. L'any 2017, Josep

Cortés Servera publicava un estudi local, però directament relacionat amb un dels sectors del front de guerra, *La Guerra Civil a Sant Llorenç des Cardassar: republicans a Sa Coma i a Son Carrió*. Poc després, l'any 2018, Gonzalo Berger Mulattieri publicava el que va ser la seva tesi doctoral, *Les Milícies Antifeixistes de Catalunya (21 de juliol - 31 de desembre de 1936)*. En aquest treball s'aportaven noves dades relacionades amb la Batalla de Mallorca, especialment les referides a les forces desembarcades i el desenvolupament de la batalla així com les qüestions del comandament i del reembarcament.

Manuel Aguilera Povedano també ha publicat recentment diversos treballs, destacant els que tracten qüestions de geopolítica i les relacions diplomàtiques entre la Itàlia feixista i la República espanyola o l'experiència personal d'alguns combatents des de la perspectiva dels sollevats. La clau internacional també s'apunta al treball de Gaspar Salom Ferragut, *Mallorca, el teatre decisiu 1936-1939*, publicada l'any 2019.

Més recentment, Pau Tomàs Ramis ha treballat sobre la figura dels mallorquins que participaren de les Olimpíades Populars i que posteriorment van lluitar amb les milícies catalanes, *Els mallorquins a l'Olimpíada que no fou: Expedició a la Olimpíada Popular de Barcelona, 1936*, publicat al 2021 i en la coordinació d'un treball col·lectiu titulat *La Guerra Civil i el primer franquisme. Mallorca, 1936-1959* publicat al 2023 i que aplega a diferents especialistes mallorquins en la matèria.

Els darrers treballs publicats han centrat les recerques en els aspectes navals de la contesa o l'organització de la defensa passiva de l'illa. El primer dels textos que analitza la batalla des del mar és el de Francisco Javier Álvarez Laita, y María Luisa Medina Arnáiz, *Los desembarcos en Baleares en la Guerra Civil Española. Aspectos navales*, tanmateix, el text d'Adolfo Morales Trueba tracta la guerra naval a Mallorca en el capítol 9 del monogràfic *Historia naval de la Guerra Civil. 1936-1939*.

El treball de la historiadora Maria Antonia Fernández Pizà aborda la participació de la companyia de ferrocarrils de Mallorca durant la Guerra Civil i la utilització de la seva xarxa per tal d'organitzar la defensa de l'illa.

Història local (1975-2023)

Un dels elements destacats en la historiografia és l'extensa obra publicada de caràcter local relacionada amb la Guerra Civil, la repressió o el desembarcament de Bayo a Mallorca, tot i que molt sovint, el tractament sigui de manera contextual o perifèric.

Entre 1996 i 2022 s'han publicat setze obres centrades en municipis mallorquins i on cal destacar la imprescindible feina i recolzament de l'editorial Documenta Balear.

Els primers treballs d'aquesta tipologia van ser elaborats per Manuel Santana Morro els anys 1996 i 1998, on va analitzar la Guerra Civil als municipis de Consell i de Selva. Alejandro García Llinás va publicar, l'any 1999, un estudi sobre el Pla de Sant Jordi. Durant l'any 2004 dos treballs van veure la llum: el de Xavier Margais Basi i el municipi de Bunyola i el de Cristòfol-Miquel Sbert Barceló, que es va centrar en el de Santanyí. L'any 2005 Antoni i Jaume Armengol Coll van publicar un treball on s'analitzava la repressió, la República i la Guerra Civil a la determinant població d'Inca. L'any 2006 l'equip format per Jaume March Bisbal, Andreu Cerdà Vives i Pere Salas Vives va analitzar el cas de Pollença i Antoni Tugores Manresa el cas de Manacor. Tugores va continuar aprofundint en la temàtica, publicant l'any 2019 un estudi sobre la Segona República en el mateix municipi o realitzant una aproximació, els anys 2011 i 2017, sobre la repressió femenina al mateix municipi. El 2012, Antoni Quetglas Cifre va publicar un treball que analitzava el municipi de Sóller i el 2016 Jaume Morey Sureda o feia amb el d'Artà. El 2019, Bartomeu Garí Salleras va abordar la repressió a l'illa durant la guerra i el 2020 Montserrat Alcaraz Vich va publicar un estudi sobre el municipi de Campos. Finalment, el 2022 una obra

col·lectiva analitzava els 150 anys de trajectòria del Regiment d'Infanteria de Palma, el número 47.

Tot i que aquest conjunt de treballs tracten els fets de la Batalla de Mallorca de manera perifèrica, resulten imprescindibles pel coneixement en profunditat del que va implicar el desembarcament republicà pels habitants de l'illa, tant des d'un punt de vista dels partidaris del sollevament, com per part del partidaris de la República, especialment en els aspectes repressius, víctimes i victimaris, o de la mobilització i participació en la batalla per part de la població local.

Les publicacions acadèmiques (1982-2023)

Les publicacions acadèmiques són contemplades en aquest informe de manera independent donat el seu caràcter eminentment especialitzat en la matèria i subjectes a revisions de caràcter qualitatiu, tant per un consell editor com per revisors especialitzats que han verificat la qualitat dels textos mitjançant revisió per parells amb cegament doble, és a dir, revisats per dos especialistes en la matèria que no coneixen l'autoria del text. El fet d'assolir publicacions -molts textos no les assolixen- en revistes especialitzades atorguen un plus qualitatiu als textos i autors referenciats a continuació.

El primer treball acadèmic relacionat amb la Batalla de Mallorca va ser elaborat l'any 1984 pels investigadors Frank i Willard a la revista de la Acadèmia Naval de l'Armada Nord-americana. En aquest treball s'abordava la complexa operació de desembarcament i avituallament de les forces republicanes a l'illa.

José Luis Infiesta Pérez, que va publicar durant una etapa de la seva vida amb el pseudònim José Luis Alcofar Nassaes, es va especialitzar en treballs relacionats amb la intervenció estrangera a la Guerra Civil espanyola, concretament la Italiana i la soviètica, i les operacions navals de la flota republicana al Mediterrani. Com conseqüència directa, en molts dels seus estudis va analitzar, o va abordar de manera parcial, la qüestió de les Balears. Infiesta va publicar desenes de treballs,

però entre aquests, en destaca un de molt rellevant per l'estudi de la Batalla de Mallorca, en el qual es va centrar de la anàlisi de la organització i el comandament de l'expedició. Es tracta de l'article publicat l'any 1997 a la *Revista de historia naval*, adscrita al Cuartel General de la Armada Española, *¿Quién decidió el desembarco del capitán Bayo en las Baleares?*, on s'analitza de manera brillant el qui i el com es va gestar i abandonar l'expedició a Mallorca.

David Ginard Féron és un referent en l'estudi del moviment obrer mallorquí. Els seus estudis han abordat col·lateralment la Guerra Civil, concretament la connexió entre l'obrerisme a l'illa i la repressió i el desembarcament de Bayo. Són molts els treballs publicats per aquest investigador des de finals dels anys noranta, però en destaquem el publicat a la *Revista Randa* sobre l'informe de Virgilio Llanos Manteca relatiu al desembarcament, els diversos treballs relacionats amb testimonis orals mallorquins i la descripció dels espais de memòria de les Illes Balears publicat l'any 2022.

Els treballs de Manuel Aguilera, un dels autors més especialitzats en els fets de la Batalla de Mallorca, s'han centrat en l'estudi de les forces sollevades de l'illa, especialment en la intervenció italiana, el component ideològic dels voluntaris, el desenvolupament de la batalla des de la perspectiva de la defensa i les baixes en combat de l'exèrcit sollevant. Recentment, Jaume Claret Miranda ha aportat recerca en aquesta línia, amb la publicació de la crònica del governador militar de Mallorca, Trinidad Benjumeda del Rey.

Finalment, Gonzalo Berger Mulattieri s'ha especialitzat en l'estudi de les forces desembarcades organitzades a Catalunya. Els seus estudis inclouen aspectes generals de les operacions militars, l'organització interna i comandament, el fenomen del voluntariat i la participació de les dones i la quantificació d'efectius i els dels morts i ferits en combat.

Les memòries publicades

La publicació de memòries, bé dels protagonistes principals o bé de personatges o combatents anònims contempla un conjunt de treballs que són imprescindibles per tal de realitzar una aproximació als fets. Tot i així, aquestes memòries han de ser tractades amb cautela, ja que, o bé han estat publicades després del tractament de l'original per tercers o bé porten implícita la voluntat dels autors de transmetre els fets d'una manera concreta o influïda pel pas del temps.

Les memòries sobre el desembarcament del capità Alberto Bayo Giroud són tota una referència pels estudis en aquest camp. Auto publicades pel mateix Bayo l'any 1944 durant l'exili a Mèxic, van ser tornades a publicar durant els anys 1987 i 2010 per l'editorial Miquel Font. Aquest treball és un clar exemple d'allò exposat anteriorment. Tot i la proximitat temporal, Bayo narra els fets de manera justificativa i exagerant sobre manera molts dels episodis, no cal dir que, el de Mallorca, va ser un dels grans fracassos de l'Exèrcit republicà i concretament del seu comandament en cap, el mateix Bayo. Un altre dels protagonistes de la guerra a Catalunya i comandament superior de Bayo, el militar menorquí Vicenç Guarnier Vivancos, també narra col·lateralment a les seves memòries, publicades l'any 1980 per l'editorial Abadia de Montserrat, aspectes de l'expedició catalana a Mallorca. Guarnier era un dels màxims responsables militars a Catalunya durant els dies previs i posteriors al desembarcament a Mallorca i per tant, un dels principals responsables de la desfeta.

Com és lògic, moltes de les memòries dels principals polítics catalans durant l'any 1936 parlen en algun moment de l'expedició a Mallorca, tot i que cap aporta informació rellevant, més enllà d'animadversions personals o ideològiques per tal de descarregar-se responsabilitats de la fracassada expedició.¹

¹ Es poden consultar les memòries de Joan Garcia Oliver, Jaume Miravittles, Diaz Sandino o Josep Tarradellas entre d'altres.

Recentment, han estat publicades les memòries d'un dels responsables al front de les columnes llibertàries. Es tracta del testimoni del menorquí Cristòfol Pons Tortella. Tot i que és evident l'excés de protagonisme que s'atorga Pons, el seu testimoni, malgrat algunes errades en la cronologia o indrets concrets, és molt útil per l'aproximació a l'experiència dels combatents desembarcats i especialment de la dels voluntaris anarquistes al sector de Son Servera. L'any 2010 es van publicar les memòries del milicià Joaquim Aisa Raluy, que va combatre a Mallorca amb les columnes del PSUC. El treball, editat pel seu fill en forma de diari ens aporta una visió i reflexions del combatent republicà a peu de trinxera en el sector de Sant Llorenç des Cardassar, aquest darrer treball inclou fotografies inèdites del front.

La perspectiva del combatent sollevat la va aportar el mallorquí Bartolomé Mestre Mestre. Publicat l'any 1976, el treball *¿La última palabra?* ens acosta d'una manera sorprenent a la realitat i a l'anàlisi dels fets d'un combatent de l'Exèrcit franquista. Mestre va ser sodat metge durant la batalla de Mallorca i posteriorment un reputat metge psiquiàtric a l'illa de Mallorca. El seu excel·lent treball, aporta grans dosis de reflexió, perspectiva històrica i informació rellevant sobre la Guerra Civil a Mallorca i els seus protagonistes. El 2012 es van publicar part de les memòries del metge republicà Àngel Latorre Ríos, tot i que la còpia original resta encara inèdita a l'arxiu de Sant Feliu de Guíxols, d'on era originari Latorre. L'any 2018 es van publicar a Mèxic les memòries del destacat metge Pelayo Vilar Canales, un dels organitzadors del sistema sanitari dels republicans a Mallorca. Finalment, a *Els rojos ja són aquí!* Rafel Perelló Bosch recollia diversos testimonis de veïns i veïnes que havien viscut els fets del desembarcament de Bayo.

2.2 Documentació i arxius

Arxius públics

La documentació original relacionada amb el desembarcament de Bayo a Mallorca és poc abundant i la que es conserva es troba dispersa per diferents arxius estatals. A la dispersió s'ha d'afegir la falta de inventaris ben elaborats o la total impossibilitat d'accedir a part de la documentació.

Bona part de les relacions nominals de milicians republicans es pot trobar a l'Arxiu Nacional de Catalunya. Un grup important és el format pels subsidis del Comitè Central de les Milícies Antifeixistes de Catalunya (CCMA). Al mateix centre es poden trobar diverses relacions de milicians de la columna de Transport Marítim de la CNT o de les del PSUC. Al *Centro Documental de la Memoria Histórica* es pot trobar documentació fragmentada relativa a la expedició a la sèrie PS-Barcelona, Generalitat de Catalunya.

L'arxiu familiar Montserrat Tarradellas i Macià es troba dipositat a l'arxiu del Monestir de Poblet, Tarragona, des de l'any 1981. En aquest podem localitzar l'arxiu personal del destacat polític català Josep Tarradellas i Joan. Entre d'altres documents de menor importància relacionats amb Mallorca, aquí es localitzen les còpies de les actes del CCMA que tenen a veure amb la direcció política i militar de l'expedició a les Balears.

Gran part de la documentació generada pels militars sollevats es va enviar a l'Arxiu General Militar d'Àvila a la dècada dels vuitanta del segle XX. Entre aquesta documentació podem trobar els informes dels caps de columna relatius a operacions militars o estats de forces i armament. També la documentació original que Nebot va fer servir per redactar l'informe de 1938 i el mateix informe. Tot aquest paquet d'informació procedia de l'Arxiu Militar Intermig de Palma, que encara conserva alguna documentació de l'època. Es tracta d'informes de militars, expedients de mariners capturats i alguna documentació recuperada dels republicans, com cartes personals i altres documents.

L'Arxiu Provincial de Menorca conserva documentació de l'administració civil de l'illa que conté alguns documents, pocs, relacionats amb els pas dels expedicionaris republicans pel port de Maó. Tanmateix, els registres civils de Maó i Ciutadella contenen alguns registres de milicians i soldats republicans morts en combat.

Finalment, l'Arxiu Històric del Ministeri d'Exteriors Italià, Ufficio Spagna, conté alguna documentació relacionada amb l'actuació de l'aviació i els voluntaris italians a l'illa. En desataquen una sèrie de plànols aeris del front i fotografies.

Arxius privats

Entre els arxius privats, cal destacar que l'arxiu personal que hauria de ser cabdal per l'estudi del desembarcament és el del capità Alberto Bayo. Josep Massot l'esmenta en alguns dels seus treballs i podria ser factible que hi accedís en algun moment per tal d'elaborar les seves recerques. Actualment, es desconeix la ubicació d'aquest fons documental, tot i que possiblement el depositari final hauria sigut l'historiador Juan José Negreira, ja que en diversos treballs reproduïx algun dels documents i cita el fons personal del capità.

Arxius fotogràfics

Tot i que no existeixen arxius especialitzats en la Batalla de Mallorca, sí que existeixen alguns centres que contenen certa quantitat d'imatges que la van documentar.

L'Arxiu Fotogràfic de Barcelona conté imatges de diversos autors que mostren la sortida i embarcament de diverses columnes catalanes o del Vaixell Marqués de Comillas al port de la ciutat. El CDMH disposa de la col·lecció Centelles (tot i que probablement les imatges corresponen al fotògraf Joan Andreu Puig Farran), entre la qual podem trobar una sèrie força rellevant del front de Mallorca i del embarcament de tropes o interior de vaixells a Maó. Finalment, pel que fa a les

procedents del bàndol sollevat, podem afirmar que no existeix un arxiu públic espanyol que les conservi. La majoria eren propietat del servei de propaganda de Falange o l'Exèrcit i resten en col·leccions privades tot i que moltes de les conegudes han estat publicades en diferents treballs (Duran, Ferrari). Sí que se'n conserven algunes de presoners, tal com s'ha dit, als arxius italians i a una col·lecció privada. En aquest darrer cas es tracta de 27 imatges de la col·lecció personal de la francesa Claude Kinnoull conservada al Museu de los Claretianos de Barbastro. Aquestes sèries fan referència a la vida política a la rereguarda, als combatents republicans capturats o a l'escenari del front posteriorment a la batalla.

2.3 Altres fonts documentals

Hemeroteca

Els principals diaris de l'època, tant els catalans com els mallorquins van oferir notícies relatives a la formació de l'expedició o del desenvolupament de la batalla. Buscant a les hemeroteques entre les dates indicades podem trobar referències a Mallorca i les Balears. Existien en aquells moments gran quantitat de publicacions, tan generalistes de caràcter nacional, regional o local, com orgàniques adscrites a organitzacions polítiques i sindicals. A tall d'exemple podem referenciar els diaris orgànics, de molta repercussió entre les milícies catalanes, com *Treball*, del PSUC, *Solidaridad Obrera* de la CNT o *Diari de Barcelona*, adscrit a Estat Català.

Els desembarcats van posar ràpidament en marxa un diari propi per informar de les novetats del front i les decisions preses pels comandaments. El tractament d'aquest diari, el *Columna de Baleares*, és imprescindible per entendre com va evolucionar el conjunt de forces desembarcades a l'illa. La premsa mallorquina també va informar del desenvolupament del front de guerra i de les directrius emeses pel comandament. D'aquesta premsa resulten útils les mencions que es fan a les zones de front en els dies posteriors al reembarcament republicà.

Tot i així, l'aproximament a la premsa de l'època ha de ser cautelós, en tots els casos es tracta de premsa ideològica centrada en la propaganda.

Anys després de la guerra, el diari manacorí *Perlas y Cuevas* va publicar, de la mà de Rafael Ferrer Massaner, un serial de la Guerra Civil a Manacor. Els números dels dies 23 d'agost, 4 d'octubre i 13 de desembre de 1986 i els del 30 de maig, 20 de juny i 4 de juliol de 1987 aporten testimonis de la Batalla de Mallorca, entre ells, el del falangista Francisco Darder Riera o la dels republicans desembarcats Francesc Vila Sala i Pelai Vilar.

El *diari de Baleares* també va publicar una sèrie denominada Memoria Civil. Es tracta de trenta-un articles publicats l'any 1986 entre els números 16 i 37 que van comptar

amb diversos especialistes en el desembarcament -Bande o Massot entre d'altres- i amb testimonis i documentació dels dos bàndols en lluita.

Memòries inèdites

Més enllà de les esmentades memòries publicades i àmpliament difoses, tenim constància de diversos diaris i/o memòries d'alguns dels republicans participants de l'expedició a Mallorca que encara es conserven i estan localitzables. Tot i que va ser publicada al treball de Jaume Morey Sureda dedicat a Artà durant la Guerra Civil, la transcripció del pare Rafel Ginard Bauçà del diari personal del milicià català Albert Sadurni, de la columna Carlos Marx, és un document útil per analitzar el dia a dia de l'expedició catalana. El diari de Sadurni contrasta amb el conegut text del diari de la milicià executada a Son Coletes. Aquest darrer diari ha estat objecte de diversos anàlisis i recerques en busca de l'original. Es coneixen diverses versions d'aquest text. La primera vegada que es va publicar va ser al final de la guerra, al diari manacorí *Arriba*, portaveu de la Falange local. Posteriorment, al 1940 també es va reproduir a un llibre publicat a Itàlia anomenat, *Questa Spagna*. Diversos autors ja mencionats van reproduir el text durant els anys 80 del segle XX amb lleugeres variacions. La còpia original es troba a l'Arxiu Militar General d'Àvila, entre la documentació inventariada com informació i propaganda de la capitania general de Palma. L'única còpia manuscrita, tot i que no es pot considerar l'original, va aparèixer als anys 2000 a Suïssa, a la casa familiar dels Bessons (residents a l'illa l'any 1936). Aquesta còpia va ser inserida en un monument en record de les víctimes de la Guerra Civil que es troba a Olot. En relació a aquest diari i totes les seves versions, es pot afirmar que, tot i que el text conforma una narrativa verídica en els aspectes personals de les protagonistes, també presenta dubtes seriosos respecte a la narrativa històrica dels fets en el context de la Batalla de Mallorca. En qualsevol cas, al no haver-se trobat el text original i donada la trajectòria de la seva publicació, no es pot afirmar ni desmentir que el text conegut sigui fals, verídica o parcialment manipulada.

Respecte a les memòries, coneixem les del metge Àngel Latorre, parcialment publicades i analitzades, localitzades a l'arxiu de Sant Feliu de Guíxols, Catalunya. També es conserven les memòries del treballador del vaixell Marqués de Comillas, Joan Camps Cubias, que es troben dipositades a l'Arxiu del Masnou, Catalunya.

Memòria oral

Respecte a la memòria oral podem afirmar que existeixen diversos testimonis o protagonistes que han estat entrevistats i enregistrats per diversos equips de documentalistes o investigadors i que és possible accedir a les transcripcions o audiovisuals, però que no és possible referenciar un espai o centre on realitzar les consultes.

Recerca arqueològica

Recentment s'han generat diverses memòries arqueològiques que han estudiat les restes materials de la Guerra Civil a Mallorca. El projecte Batalla de Mallorca ha realitzat quatre campanyes arqueològiques amb les seves respectives memòries que són consultables al Servei de Patrimoni del Consell Balear. Tanmateix, les diferents intervencions arqueològiques vinculades als Plans de fosses impulsats pel Govern Balear els darrers anys han generat, també, memòries que poden ser consultades al mateix Servei de Patrimoni.

Cartografia

L'Arxiu Militar Intermig de Palma conserva alguns plànols del front de combat indicant les posicions de les dues forces i la posició d'algunes de les bateries d'artilleria i llocs de comandament. Com s'ha dit, els militars italians també van generar plànols i croquis obtinguts mitjançant observació aèria que reflecteixen diferents sectors del front i que es conserven a Roma. Als elements cartogràfics s'ha

d'afegir la sèrie de fotografies aèries realitzades per les forces nord-americanes en els anys posteriors a la Guerra Civil i on encara es pot apreciar part de les estructures originades per la batalla i el territori on es va donar previ a les profundes modificacions urbanístiques dels anys posteriors.

Audiovisuals

En relació als documents audiovisuals fonamentats en la recerca i amb finalitat divulgativa sobre aspectes del desembarcament del capità Bayo, s'ha de dir que les televisions públiques de les Balears i Catalunya han recolzat diverses iniciatives en els darrers anys.

La primera sèrie documental que va recuperar els fets de Mallorca va ser la sèrie d'onze capítols produïda per TV3, *Zona roja*, dirigida per Felip Solé i emesa per primera vegada l'any 2005. En els capítols 7è i 8è es tractava l'expedició del capità Bayo i l'experiència del comte Rossi, és a dir, les dues perspectives del conflicte.

L'any 2016 es va emetre a IB3 una coproducció de la cadena amb Quindrop Produccions Audiovisuals, sota el títol "*Bayo, el desembarcament a Porto Cristo*" dirigida per Pedro de Echave. Posteriorment, una coproducció entre productores i equips de recerca catalans i balears, on TV3 i IB3 també van participar, va donar com resultat el documental *Milicianes*, dirigit per Tània Balló i Jaume Miró. El documental va ser emès per primera vegada l'any 2017 i va aprofundir en la recerca de la identitat de cinc milicianes capturades i executades a Manacor al setembre de 1936.

Finalment, l'any 2018 IB3 va posar en marxa la primera temporada del programa *Memòria i oblit d'una guerra* on, per mitjà d'especialistes, s'abordaven diversos aspectes de la Guerra Civil a les Balears.

3. Context, comandament i composició de la força republicana

Com bé va apuntar Jose Luis Infiesta, l'operació de les Balears va ser coordinada i recolzada, inicialment, pels governs de la Generalitat i de la Segona República espanyola. S'ha d'aclarir en aquest punt que el recolzament per part del Govern republicà va ser condicionat per l'execució d'una operació ràpida, sense risc i poc compromesa en efectius i mitjans (Infiesta, 1997: 63). El dia 3 d'agost embarcaven al port de Barcelona els primers contingents de voluntaris amb destí a Menorca. Prèviament, s'havia mobilitzat part de l'esquadra republicana que es trobava en aquells moments a Màlaga i alguns centenars de voluntaris embarcats des d'Alacant. L'enviament des de Barcelona a Maó d'efectius i equip es va prolongar encara alguns dies més.

El capità Alberto Bayo va ser el militar designat per la Conselleria de Defensa de la Generalitat per dirigir les operacions militars dels republicans a les Balears. El 19 de juliol de 1936, Bayo estava destinat a la 3a Esquadra Aeronaval, amb base al Prat de Llobregat. Aquesta unitat s'havia mantingut fidel al Govern republicà i mantenien comunicació i es coordinava, de manera orgànica, amb els efectius de l'aviació naval de la guarnició de Maó. La força aeronaval d'aquesta base era comandada per Felip Diaz Sandino -des de la guerra del Marroc havia sigut el comandant de Bayo i els dos eren membres destacats de la clandestina UMRA-. Sandino va ser designat conseller de Defensa de la Generalitat el 21 de juliol de 1936. Amb el nou destí del comandant, Bayo va ser nomenat cap de la base del Prat. A més a més, amb Bayo es trobava el seu bon amic i comandant de la base aeronaval de Pollença, el capità Fernando Baneyto López, que sens dubte el va ajudar a planificar l'atac a l'illa. Baneyto havia aconseguit fugir de Mallorca durant els moments inicials del sollevament.

Es pot observar la relació entre el Prat i Maó-i la posició del capità Bayo- en el telegrama cursat des de Barcelona i rebut pel delegat del Govern a Maó del dia 22 de juliol de 1936:

Barcelona/Generalitat - Mahón

Imposible comunicar hasta ahora. Felicítote su actuación enérgica defensa régimen que hago extensiva a fuerzas leales y a Marina que junto con el pueblo entero ha aplastado con heroísmo criminal sublevación traidores fascistas. Telegráfieme vapor Ciudad Ibiza todo detalle de hechos ocurridos en Menorca contando plenamente su leal comportamiento. Viva la República. Alberto Bayo.²

El decret de la Generalitat i, per extensió, del Comitè signat pel president de la Generalitat i pel president del Consell Executiu, respecte a l'autoritat de Bayo a les Balears, amb data 10 d'agost de 1936, no deixa cap mena de dubte al respecte:

El Capità d' Aviació, Sr. Alberto Bayo Giraud, és el Delegat del Govern de la República i de la Generalitat de Catalunya i representa ambdós a les illes Balears. Per tant, ostenta la màxima representació d' ambdós poders en aquestes illes i recaurà sobre ell exclusivament la facultat d' organitzar, amb el criteri que estimi oportú, les milícies voluntàries, així com l' exercici de totes les atribucions que competeixin a ambdues representacions de l' Estat. El que els comunico a tots els efectes procedents.³

Al front de les Balears també hi havien arribat al voltant de tres centúries procedents d'Alacant, formades en gran mesura per guàrdies civils i voluntaris llibertaris, sota el comandament del capità de la Guàrdia Civil Manuel Uribarry. El 7 d'agost les forces valencianes i les de la columna Zapatero van atacar l'illa de Formentera. Entre el 8 i el 9 d'agost van ocupar l'illa d'Eivissa. A causa de la tensió existent per la qüestió del comandament entre Bayo i Uribarry, el guàrdia va abandonar les Balears el dia 12 d'agost amb part de les forces arribades des del País Valencià.

² Arxiu Provincial de Maó. Fons administratiu [Telegrama de Alberto Bayo al delegado del Gobierno en Maó] 22 de juliol de 1936.

³ Arxiu personal d'Alberto Bayo Giroud

El 13 d'agost el capità Bayo va rebre una comunicació des de Barcelona del Comitè Central de les Milícies Antifeixistes:

Govern de la Generalitat de Catalunya

Comitè de Milícies Antifeixistes

D'acord amb la sessió anterior, convenim, que s'intenti l'operació de Mallorca en un termini de 48 hores, comptant només amb els mitjans de què actualment disposa i segons el pla que va presentar al Comitè i va ser aprovat, sense comprometre's a cap acció decisiva en cas de trobar gran resistència.

En cas de no poder-se realitzar l' operació en les condicions apuntades se li ordena torni a Barcelona amb tots els elements de material i personal que calia emprar en el desembarcament, i tot el material dels parcs d' armament.

El Comitè Central de Milícies Antifeixistes de Catalunya. Departament de Guerra

[Firmes de Joan García Oliver i Felip Díaz Sandino]

[Segell de les Milícies Antifeixistes de Catalunya. Comitè Central. Secció de Guerra].⁴

Davant l'ultimàtum rebut des de Barcelona, les forces situades a Menorca van iniciar la preparació per al desembarcament. El 15 d'agost, el capità Alberto Bayo disposava les ordres d'atac a l'estat major i caps de columna: *"España entera y el mundo nos observa. Que nuestra conducta como combatientes y como ciudadanos no tenga nada que arrepentirse"*. En aquestes ordres, Bayo establia el perímetre del desembarcament, el desplegament de les forces i les directrius de fortificar-se sense avançar cap a l'interior de l'illa ni respondre als atacs que es poguessin rebre (Sabater, 1936).

⁴ Aquesta publicació reproduïx part de l'arxiu personal del capità Bayo. Vegeu Josep Massot. *Aportacions a la història de la guerra civil a Mallorca*. Barcelona: Publicacions de l' Abadia de Montserrat, p. 81. Fons procedent de la família de Bayo.

El 16 d'agost, els primers contingents de voluntaris desembarcaven entre el municipi de Portocristo i Punta de n'Amer, prop del municipi de Son Servera.

Tot i que habitualment s'ha parlat de la columna Bayo com la força republicana que va operar a les Balears entre el 3 d'agost i el 4 de setembre de 1936, aquesta mai va existir com a tal. Aquesta força va ser, de facto, un conglomerat de columnes i unitats militars de les armes d'infanteria, marina i aviació, comandades de manera conjunta pel capità Alberto Bayo. La força expedicionària va arribar a comptar, durant els primers dies de setembre, amb un màxim de 5.279 homes i dones, dels quals, no més de 4.236 eren civils voluntaris que s'havien organitzat en les anomenades milícies populars; al voltant de 1.043 efectius pertanyien a forces d'ordre públic –Guàrdia Civil, Carrabiners i Guàrdia d'Assalt– i militars del Regiment d'Infanteria nº 37 de Maó i de la marina de guerra. El conjunt d'aquestes forces va actuar a les illes de Menorca, Eivissa i Formentera, i va participar en la batalla de Mallorca. Cal tenir present que l'arribada d'efectius a les Balears es va produir de manera esglaonada durant tot el mes d'agost. Gran part d'aquests es van sumar a l'expedició una vegada el gruix de la força –al voltant de 3.000 milicians i soldats– ja es trobava combatent a l'illa de Mallorca (Berger, 2022: 125-140).

La força sota el comandament de l'Estat Major del capità Alberto Bayo, que tot i que amb el pas dels dies va tendir a generar agrupacions de més mida, originalment es va dividir en 19 columnes: la Ricard-Zapatero, que va sortir de Barcelona en tres torns, entre els dies 2 i 5 d'agost, formada per tres centúries d'Estat Català, una d'ERC i sis del PSUC –a aquestes forces es van unir a partir del dia 20 d'agost les dues centúries de la Columna Gamisans-Oliver del POUM i una centúria d'ERC, la Rafael Casanova–; la Carlos Marx, que va arribar entre els dies 3 i 18 d'agost, que integraven una centúria internacional (Berger, 2019) i militants del PSUC procedents de Catalunya; la del comandant Cabrera, que va arribar a Maó el 5 d'agost, formada per militants de la CNT i militars, als quals es van sumar una centúria de voluntaris de les Balears; la Gavalrà, que va arribar el 3 d'agost,

formada per membres del PSUC de Barcelona; la Francisco Guillamont, que va sortir de Barcelona entre els dies 3 i 13 d'agost; la López Tienda, que va arribar el 5 d'agost; la Vidal, formada per voluntaris de la CNT, que va arribar a Maó el 4 d'agost; la Desiderio Trilles, que va sortir de Barcelona el 5 d'agost; la Ramon Casanellas, que va embarcar el 6 d'agost a Barcelona; la Juan Guillamont, sortida entre els dies 8 i 22 d'agost; la del Sindicat del Transport Marítim de la CNT, que va arribar a les Balears entre els dies 10 i 28 d'agost; la Gil Otero, que va arribar el 12 d'agost; la del comandant Antonio Calero, que va partir de Barcelona el 16 d'agost; la del capità Pajarero, que va arribar a Maó el 17 d'agost; l'Espartaco i la Hurtado, que van arribar el 20 d'agost, i la Miguel Torelló, que va arribar el 28 d'agost, sent aquesta l'última que va desembarcar els seus efectius a l'illa de Mallorca. A aquestes forces milicianes s'hi van sumar les unitats militars procedents de l'Aeronàutica Naval del Prat de Llobregat i els efectius del Regiment d'Infanteria nº 37 de Maó, així com agrupacions de Guàrdia Civil procedent d'Albacete i Carrabiners o Guàrdies d'Assalt procedents de Barcelona. La Columna Alacant, tenia programat el desembarcament a Mallorca durant la nit del 3 de setembre, tot i que aquest no va arribar a realitzar-se.

Al front de Mallorca, els militants del PSUC van ser la força més nombrosa —un 47% del total—, fins al punt d'arribar a ser pràcticament un de cada dos combatents. Aquests combatents es van agrupar en diverses columnes de volum mitjà o gran, i sovint es van barrejar amb militars professionals. Cobrien el sector central del front i part del sud. En el vèrtex del front mallorquí es van situar les columnes del PSUC, pràcticament totes es van desplegar entorn de la Columna Carlos Marx, que ocupava posicions al sector de Sant Llorenç. A l'extrem sud de l'escenari, sobre Portocristo, es va situar la Columna Ricard-Zapatero, que estava formada per sis centúries del PSUC i quatre d'Estat Català i ERC, organitzacions que comptaven a l'illa amb el 7% i el 2%, respectivament, del total dels combatents. A partir del dia 20 es van sumar a la Columna Ricard-Zapatero les forces del POUM arribades a l'illa, un 2% del total, i una nova centúria d'ERC, la Rafael Casanova. Els voluntaris de la

CNT a les Balears es van concentrar en una gran columna, l'organitzada pel Transport Marítim de la CNT. Aquesta columna es va desplegar a l'extrem nord del front de Mallorca, ocupant la serralada que se situa sobre Son Servera, tot i que també va mantenir importants efectius a Eivissa, fins al 17 de setembre. Els efectius d'aquesta agrupació anarcosindicalista van arribar a ser, a partir del dia 28 d'agost, un total de 892 combatents (Aguilera i Berger, 2020).

Els militars professionals que combatien sense les seves unitats d'origen, integrats en les forces milicianes, van representar el 6% del total de la força en aquest front. En general, van combatre integrats a les columnes del PSUC.

Els soldats del Regiment d'infanteria n° 37 de Maó i de la Marina de Guerra republicana van combatre al sector de Portocristo i els Guàrdies Civils, Carrabiners i Guàrdies d'Assalt que van estar a l'illa ho van fer majoritàriament al sector centre, actuant com a frontissa amb les forces que ocupaven el del nord –les llibertàries–, tot i que durant els últims dies de la batalla van protagonitzar un atac a l'extrem nord del front, avançant sobre el puig de Son Corb, del qual el dia 2 de setembre van ser desallotjats. Finalment, els homes i dones destinats als equips sanitaris van implicar el 2% del total de la força (Berger, 2022).

4. Escenaris i desenvolupament de les operacions militars

El desembarcament a Mallorca es va produir el 16 d'agost. Les forces del capità Bayo es van desplegar entre Portocristo i les alçades situades sobre Son Servera. Es tractava d'un front de quinze quilòmetres al nord-est de l'illa; la ciutat més pròxima era Manacor. El front de Mallorca va ser un front tranquil, amb escassa potència de foc i poca concentració de forces.

Les forces sollevades destinades al front de Manacor van ascendir a 3.414 combatents, entre militars, milicians i forces d'ordre públic. Les forces en reserva, situades a Palma i altres indrets, eren molt superiors, tanmateix, la capacitat de mobilitzar a nous efectius entre la població mallorquina era una opció viable. Com s'ha dit anteriorment, les forces republicanes desembarcades entre el 16 d'agost i el 2 de setembre de 1936 van ser de 5.279 homes i dones. Així doncs, les forces restaven equilibrades.

En el moment d'analitzar les operacions i el desenvolupament del front de combat s'ha de tenir present tres factors determinants. En primer lloc l'orografia. Aquest factor va ser determinant ja que les cotes altes van dificultar molt els moviments ofensius i van facilitar els defensius. En segon lloc, s'ha de tenir present la dificultat del desembarcament, abastiment i retirada que es presentava als atacants en tot moment, mantenir posicions precàries amb el mar a l'esquena no és la millor posició per cap exèrcit. Finalment, com s'ha vist a la documentació, les ordres rebudes per Bayo i traslladades a les unitats sobre el terreny, eren les de fortificar-se, mantenir la cautela en tot moment i no arriscar.

Tot i així, la iniciativa va ser de les forces desembarcades. És veritat que al sector situat més al sud, a Portocristo, els republicans van patir varies desfetes que els van fer perdre el domini inicial i quedar aturats en aquell punt. Particularment dur pels republicans va ser la contraofensiva rebuda després de l'èxit inicial del desembarcament durant la nit del 16 al 17 d'agost, l'intent -i fracàs- d'atac al sector de la Torre del Moro del dia 23 d'agost o la captura de més de trenta milicians a la

posició de Can Noi el dia 31 del mateix més en un avançament de les forces legionàries. Més enllà d'aquests fets puntuals, el sector de Portocristo es va mantenir estable i sense gaire activitat.

El sector central, el de San Llorenç des Cardassar, va ser un dels més actius i on els republicans van mantenir la iniciativa en diversos moments, arribant a desallotjar les posicions dels sollevats a les cotes altes de Cain i els Molinos entre els dies 25 i 26 d'agost, ocupant finalment el veïnat de Son Carrió i tallant la carretera a Manacor a l'alçada de la finca de Son Vives durant algunes hores.

El sector de Son Servera i les alçades que el dominen van ser els que sens dubte van mantenir més activitat i de més alta intensitat. Aquí la iniciativa també va ser dels desembarcats, que durant els atacs inicials van escombrar les defenses dels sollevats entre Na Penyal i del Puig de sa Font, arribant a ocupar durant algunes hores part del municipi de Son Servera, però veient limitat l'efecte de l'ofensiva per les ordres de contenció i per la ràpida resposta de les forces sollevades arribades des d'Artà. Tot i així, els combats en aquest sector van ser constants fins el moment del reembarcament ja que les posicions dels republicans eren molt sòlides i dominants, a molt poca distància del municipi de Son Servera.

Un quart sector es va obrir durant els dies finals d'agost. Es va tractar de l'avançament de les forces republicanes al nord de Son Servera, ocupant el puig de Son Corb el 31 d'agost. En aquest punt les forces desembarcades van rebre un fort revés, essent desallotjats de manera expeditiva el 2 de setembre per forces comandades per l'italià Arconovaldo Bonaccorsi, també conegut com Aldo Rossi o Compte Rossi.

Malgrat que les columnes republicanes disposaven del suport artiller dels vaixells de la Marina de Guerra, els defensors tenien una major potència de foc artiller. Els desembarcats disposaven de tres bateries del 7,5 i una del 10,5, mentre que els defensors en disposaven de tres del 7,5, tres del 10,5 i una del 15,5. La superioritat

dels defensors era significativa i dificultava les accions ofensives de les febles unitats republicanes. A la superioritat en nombre de peces i calibre de foc, s'ha de tenir present que els desembarcats no disposaven de soldats ni oficials especialitzats en l'arma d'artilleria, mentre que els defensors mantenien les dotacions de les bateries completes i això les feia, amb molta diferència, molt més efectives que les republicanes.

En relació a la capacitat aèria, els atacants van mantenir certa hegemonia a l'aire fins al dia 27 d'agost —com explicava José Luis Infiesta, la Força Aèria republicana era molt antiquada i poc efectiva com a força d'atac sobre el terreny—. Serveix, a tall d'exemple, el sistema que feien servir pel bombardeig de les posicions sollevades: es llençaven des dels avions projectils de morter del 81 un cop detonats manualment. A partir del dia 28 d'agost van entrar en joc els moderns avions - tecnologia punta a l'època- i els experimentats pilots de combat italians. El factor aeri va acabar decantant la batalla.

Tot i que el capità Bayo va fer crides desesperades al CCMA per augmentar els combatents i per rebre més aviació, artilleria i armes antiaèries, aquestes no van arribar mai, la realitat era que, Catalunya no disposava de l'equip necessari per mantenir l'ofensiva a les Balears. Malgrat tot, la moral i l'esperit combatiu dels milicians eren alts.

Les actes de la reunió del CCMA del dia 31 d'agost reflecteixen la importància dels fets que estaven succeint a Mallorca i la perspectiva política i militar en relació amb l'expedició de Bayo que tenien els membres del Comitè. Garcia Matas va obrir la sessió informant sobre la situació de les forces de Mallorca. Va fer una especial referència a la manca de material de guerra, especialment l'antiaeri, i a la necessitat urgent de proveir les columnes. Va destacar la informació que havia rebut respecte al desplegament de sis nous aparells de caça italians a l'illa i les seves conseqüències per al front de les Balears, però també per a Barcelona i València.

Aquestes afirmacions significaven el coneixement exacte del que implicava no aconseguir el control total de les Illes Balears: quedar exposats als atacs aeris dels sollevats. Es reconeixia, implícitament, el valor estratègic que tenia la campanya del capità Bayo per al futur del desenvolupament de la guerra a tot l'arc Mediterrani. Garcia Matas continua explicant la situació de Mallorca, que si bé era greu en relació amb l'equip i el material de guerra, era molt positiva quant a la moral de les forces desplegades. Giménez de la Beraza va informar Matas que ja havien rebut del comandant Guarner un informe de característiques similars, i que eren molt conscients de la situació i la importància de la campanya de Mallorca, però que s'estaven ultimant els detalls per a l'ofensiva final sobre Osca i que, un cop s'hagués assolit aquest objectiu, se centrarien tots els esforços en les operacions a l'illa. Vidiella va remarcar la importància de la campanya de Mallorca, especialment en l'ordre internacional, i la necessitat que la columna fos immediatament atesa en els mitjans que fossin necessaris per assolir la victòria. Giménez de la Beraza va manifestar que ja es tenien en compte les necessitats de Mallorca, però que en aquells moments era impossible subministrar degudament els dos fronts i que el problema havia estat determinat per la poca planificació de l'operació. Alcón va reafirmar la idea que es feia imprescindible ultimar la presa d'Osca per poder donar tot el suport a Mallorca. Finalment, s'acordà que Garcia Matas elaborés una relació de tot el material que necessitaven les forces de Mallorca, per ser entregat a la Secció de Guerra del Comitè, a fi de garantir que se subministrava. No hi ha dubte que des del Comitè es considerava el front balear com a prioritari.

El dia 3 de setembre a mitja tarda es van comunicar al capità Bayo les resolucions del Govern de la República referents a Mallorca. A Bayo se li comunicava que el Govern de la República retirava el suport de l'esquadra naval a les forces catalanes de Mallorca amb caràcter immediat i dictava reembarcar les forces sota l'amenaça de ser abandonades a la seva sort, en cas de no fer-ho. Finalment convidava a Bayo, i les seves forces, a combatre amb la Marina de Guerra republicana al front de Màlaga, on sí que rebrien tota l'ajuda de la flota i de la Força Aèria espanyola.

La nit del 3 al 4 de setembre es van reembarcar els efectius desplegats a l'illa. Bayo va amagar a tothom el veritable destí de la força, al·ludint a un embarcament per atacar la ciutat de Palma. La maniobra es va produir durant la nit i en poques hores, però, degut a la precipitació per realitzar el reembarcament i davant de la impossibilitat de carregar-les als vaixells, es van deixar enrere grans quantitats de material de guerra i subministraments. Segons l'informe que va efectuar el cap de les forces franquistes a Mallorca, el coronel José Luis García Ruiz, les forces de Bayo van deixar a l'illa dos camions blindats, quatre obusos de muntanya del 105, vuit canons de campanya del setanta-cinc, un morter de vuitanta-un mil·límetres, tres de seixanta i quatre de cinquanta, vint-i-dos metralladores Hotchkiss, dos Vickers per a aviació i tres-centes vint caixes de munició per a metralladora. També hi havia 2.709 fusells màuser i 703.345 cartutxos de fusell, 1.638 granades de mà Laffitte, setanta-set per a morter del vuitanta-un, 1.772 per a morter del cinquanta i altres tipus de munició i equip divers, així com grans quantitats d'aliments i altres subministraments bàsics i equips sanitaris. En aquest sentit, l'expedició va ser un autèntic fracàs, ja que el Comitè no estava en disposició de reposar el material abandonat. Van ser capturats i executats trenta-nou milicians, cinc dels quals eren dones, i sis soldats que no van arribar a reembarcar amb la resta de la força expedicionària per falta d'enllaços.

El 4 de setembre a les 9.45 hores, Bayo enviava un radiograma al president de la República:

Per acta signada pel Comitè de l'Esquadra i davant del Govern que ens requereix en altres fronts he accedit a reembarcar la meua columna a Barcelona sense posar-me a meditar si és bona o mala mesura [...] hem pogut reembarcar tota la columna a la nit, acabant a les 9 del dia d'avui [...] El material de guerra lleuger ha estat evacuat, la resta destruït.

Les actes de la reunió del dia 4 de setembre deixaven clara la perplexitat dels membres del Comitè davant de la retirada de Mallorca. Garcia Oliver va manifestar

que s'havia fet sense el coneixement del Comitè, i amb la intromissió del Govern de Madrid, que l'havia ordenat sense comunicar res al Govern de Catalunya. Bayo havia arribat a Barcelona i havia estat convocat a declarar sobre aquests fets. Un cop arribat, Garcia Oliver li va preguntar per què no havia informat el Comitè de la retirada de l'expedició de Mallorca. Bayo va explicar la situació de les forces i de com havia procedit al reembarcament. Va donar una especial rellevància a l'elevada moral de les forces que ell comandava. Va explicar que no havia deixat cap milícia a l'illa i que havia embarcat la major part del material. La resta del material havia estat llençat al mar o inutilitzat. Va llegir i entregar l'acta signada el dia 3 de setembre al vaixell *Jaime I* pel Comitè de l'Esquadra, en què, en nom del Govern de la República, es requeria l'embarcament de totes les forces. Al·legà que havia accedit a obeir les ordres per salvar la vida dels milicians, ja que, entre altres coses, l'aviació enemiga els bombardejava amb molta intensitat. Adduí que es va intentar comunicar per ràdio amb el Comitè durant quatre hores, però que no ho va aconseguir. Garcia Oliver i Alcón es van mostrar molt crítics amb l'organització i el comandament de l'expedició a Mallorca. Giménez de la Beraza també va ser molt dur amb la manera de conduir l'expedició i sobre la pèrdua de material de guerra. També va manifestar que la retirada de Mallorca implicava una derrota militar, però que, amb una lectura política, adquiria dimensions tràgiques. Diversos milicians i el capità Zapatero també van declarar, i van corroborar les manifestacions de Bayo. Finalment s'acordà que dels 4.000 milicians arribats de Mallorca, el dia 7 de setembre en sortirien 2.000 cap al front de Madrid i 2.000 cap al front d'Aragó. El grup de guàrdies d'assalt va ser destinat al front de Madrid, i la guarnició de Maó havia de tornar a l'illa de Menorca. Els hidroavions que s'havien conservat van ser destinats al front d'Aragó. La reunió acabava a les quatre de la matinada del dia 5 de setembre. Des del mateix dia 5 de setembre va quedar instal·lada l'oficina d'estadística de la columna de les Balears al tercer pis de les dependències de l'antiga Capitania General. Es procedia a recomptar-hi els milicians retornats per tal d'avaluar-ne les pèrdues i a preparar les noves columnes que havien de sortir cap als fronts de Madrid i l'Aragó.

El Comitè va ordenar el dia 6 de setembre que tots els milicians i comandaments arribats de Mallorca havien de presentar-se el dia 7 de setembre a les dotze del migdia a les casernes de Pedralbes, per sortir a primera hora de la tarda en direcció al front de Madrid.

5. Les xifres dels desembarcats: nombre de combatents, morts, ferits i presoners

L'expedició a Mallorca va ser organitzada i dirigida, en gran mesura, des de Catalunya, on l'organització de l'estructura militar va evolucionar conforme a la realitat política de la rereguarda. En conseqüència, els fons documentals necessaris per identificar els combatents a l'illa estan relacionats amb la primera etapa del conflicte i la seva estructura administrativa, és a dir, amb la documentació generada pel CCMA.⁵

La xifra de combatents republicans en aquest front ha estat objecte de versions discordants, tant en les memòries dels protagonistes com en la historiografia. Martínez Bande (Martínez, 1989: 141), va donar com a bona la xifra que va aportar Massot, que va estimar la xifra total d'efectius a Mallorca entre 8.000 i 9.000 milicians (Massot, 1987: 86). La xifra que va recollir Massot és la que va apuntar el coronel José Luis García Ruiz en el seu informe de 1936 i que va reflectir Nebot a l'esmentat informe de 1938.⁶ El capità Vicente Guarner, que l'agost de 1936 era assessor militar del Comitè de Milícies Catalanes, va apuntar en les seves memòries, escrites el 1980, que la xifra de desembarcats va ser de 7.000 a 7.500 efectius (Guarner, 1980: 59). També en les seves memòries, Juan García Oliver, que l'agost de 1936 era el responsable del departament de la Guerra del Comitè, rebaixava la xifra a 5.000 homes, entre milicians, soldats i forces d'ordre públic (García Oliver, 1978: 238). Segons els radiogrames i comunicacions diàries emeses des del

⁵ En aquest territori es documenten tres moments diferents en relació amb l'organització de la guerra. El primer va ser el dels combatents voluntaris, les milícies populars, que depenien orgànicament de la Generalitat de Catalunya i que eren gestionades mitjançant l'organisme creat a aquest efecte: el Comitè Central de les Milícies Antifeixistes. Aquesta organització militar va estar vigent entre el 23 de juliol i el 31 de desembre de 1936. A continuació, l'estructura militar va evolucionar cap a la creació de l'Exèrcit Popular de Catalunya, construït a partir d'una visió clàssica de la guerra i estructurant els efectius en regiments i divisions formades per oficials professionals i soldats de llevat; al seu torn, es va integrar a gran part dels voluntaris organitzats en les milícies que, políticament, estaven sota control directe de la Conselleria de Defensa de la Generalitat de Catalunya. Finalment, els esdeveniments coneguts com "els fets de maig" de 1937 van precipitar la integració de les forces militars catalanes en l'estructura de l'Exèrcit Popular de la República, sota comandament del Ministeri de Defensa del Govern espanyol.

⁶ Arxiu General Militar d'Àvila. Fons de l'Exèrcit Nacional. Capitania General de Palma de Mallorca [Diari d'operacions del coronel José Luis García Ruiz] 8 d'octubre de 1936.

comandament de la Marina de guerra republicana a les Balears i l'Estat Major del capità Alberto Bayo a Sa Coma (Duran, 1982), entre els dies 16 d'agost i 3 de setembre van desembarcar a l'illa 5.279 efectius procedents de Maó:

Data	Lloc	Nombre d'efectius
16 d'agost	Portocristo	750 efectius
18 d'agost	Sa Coma	1.500 efectius
20 d'agost	Portocristo	729 efectius
22 d'agost	Sa Coma	2.000 efectius
28 d'agost	Sa Coma	300 efectius

Les actes de la reunió del Comitè Central de Milícies Antifeixistes de Catalunya del dia 4 de setembre de 1936 també ens aporten una xifra de milicians a Mallorca. En el transcurs de la reunió es va parlar, i molt, dels fets de Mallorca, i a més es va resoldre el nou destí per als 4.000 voluntaris que havien retornat de l'escenari mallorquí.⁷ En qualsevol cas, la decisió del Comitè només afectava els integrants de les forces formades per voluntaris, els milicians, ja que els efectius de l'Exèrcit republicà i de les forces d'ordre públic –Guàrdies Civils, Carrabiners o Guàrdies d'Assalt– que havien combatut a Mallorca no depenien d'aquest organisme. L'anàlisi nominal dels subsidis per als combatents organitzats sota control de les milícies catalanes situa la xifra de combatents al front de les Balears en 4.236 efectius (Berger, 2017).

Després del fracàs de l'expedició, la premsa republicana va evitar donar rellevància a la derrota a Mallorca, centrant-se els dies posteriors a la data del reembarcament

⁷ Arxiu Montserrat Tarradellas i Macià. Fons Tarradellas [Actes del Comitè Central de Milícies Antifeixistes] 4 de setembre de 1936.

en les operacions a Aragó i Madrid. Així mateix, el registre i la documentació dels voluntaris i dels morts i desapareguts a l'illa es va veure compromès per la precarietat del sistema de reclutament i control dels expedicionaris i la inexistència, per aquestes dates, d'un sistema de reconeixement públic de les defuncions en combat. La derrota i la manca d'estructures administratives, sumats a la intensificació i prolongació del conflicte militar en els anys successius i la posterior dictadura militar, va difuminar, en gran mesura, els fets de la batalla de Mallorca de la memòria col·lectiva dels catalans (Berger, 2021).

Així doncs, durant els dies posteriors al sollevament cívico militar del 19 de juliol de 1936, la improvisació en l'organització militar dels voluntaris antifeixistes no va facilitar un control dels registres més enllà dels realitzats per les pròpies organitzacions polítiques. A partir del 16 d'agost de 1936, quan ja es combatia a Mallorca, es va iniciar la regularització, el control i el pagament de subsidis a càrrec de la secció d'administració del Comitè Central de les Milícies Antifeixistes (Berger, 2018: 36-41). El gruix de la força expedicionària a les Balears es va acreditar a l'oficina de subsidis d'aquest Comitè entre els dies 5 i 12 de setembre, una vegada retornats a Barcelona.

A través de l'hemeroteca, sabem que a partir del 24 d'agost es van marcar directrius des de l'Estat Major de Bayo, per al control estadístic dels membres de l'expedició i el control de baixes:

Tots els que manin milícies, als fronts o delegats de partit, hauran de remetre avui al cap de l'Estat Major de la columna, comandant Cabrera, relació nominal de les baixes –morts i ferits– que han tingut les seves unitats, procurant siguin aquestes degudament controlades.⁸

També sabem, per anuncis a la premsa, que des del dia 5 de setembre va quedar instal·lada l'oficina d'estadística de la Columna Balears al tercer pis de les

⁸ Diari *La Columna de Balears*. Número 2, 24 d'agost de 1936.

dependències de l'antiga Capitania general, els milicians que havien retornat s'havien de presentar allà, ja que es procedia a recontar els milicians retornats i a avaluar les baixes patides durant l'expedició a Mallorca.⁹ Però la recerca d'aquesta documentació als arxius públics estatals ha resultat infructuosa. Davant la impossibilitat de consultar la documentació generada sobre el terreny i durant les operacions militars, les dades analitzades i relatives als combatents que van resultar morts durant la batalla s'han obtingut, fonamentalment, mitjançant l'anàlisi de tres conjunts documentals. El primer, i més determinant, ha estat el del fons de subsidis de guerra del Comitè Central de les Milícies Antifeixistes, que conté 191.084 documents.¹⁰ Durant els mesos inicials del conflicte, els familiars dels morts, ferits o desapareguts en combat van cobrar mitjançant aquest sistema, així, part de les baixes a Mallorca es reflecteixen en aquesta documentació. També ha estat determinant la localització, a l'Arxiu Nacional de Catalunya, d'un dels llibres de registre de la Caserna Carlos Marx¹¹; en aquest s'especifica la nova destinació, a partir de gener de 1937, dels voluntaris inscrits a les columnes organitzades pel PSUC-UGT. Paulatinament i cap al final del document, s'especifica la defunció o desaparició de centenars dels combatents que encara constaven en el registre d'entrada a la caserna i destinació a unitat de combat, però sense destinació posterior o baixa voluntària. Entre ells consten diversos registres indicats com a "desaparegut a Mallorca el 3 de setembre de 1936", la data del reembarcament. Altres dades s'han obtingut a partir d'anotacions en les nòmines d'algunes de les columnes –la més útil ha estat la dels llistats d'embarcament dels diferents grups de combatents de la columna del Sindicat del Transport Marítim de la CNT–¹² i

⁹ Diari *Treball*, 5 de setembre de 1936.

¹⁰ Arxiu Nacional de Catalunya. PS-Barcelona_Generalitat. Del lligall 341 al 496. Aquest fons conté els 191 084 documents generats per la Secretaria d' Estadística del Comitè Central de les Milícies Antifeixistes de Catalunya, en la seva majoria subsidis de guerra que es van generar en relació amb el cobrament de 10 pessetes al dia per part de les i els voluntaris de les milícies organitzades a Barcelona. Aquests documents inclouen el nom i lloc de residència del combatent, l'organització política que l'avalua, la columna, funció i front de destinació.

¹¹ Centre Documental de la Memòria Històrica. Fons PS_Militar, c. 5648, doc. 001.

¹² "Relacions de personal i de milicians de diferents expedicions i columnes", 1936. ANC. Fons ANC1-886 / Llei 21-2005 de restitució a la Generalitat de Catalunya, c. T-4193, docs. 50 i 51.

l·listats, cartes o comunicacions internes de les organitzacions polítiques; també d'expedients de l'Exèrcit Republicà, on s'especifica la defunció com a membre de les milícies populars catalanes.¹³ Finalment, s'ha obtingut informació procedent de registres de defunció municipals i cementiris pròxims als fronts de combat.¹⁴ Tota aquesta informació ha estat creuada i complementada amb la base de dades del projecte de recerca "El cost humà de la Guerra Civil", del Centre d'Història Contemporània de Catalunya.¹⁵

Per al cas dels combatents que van ser fets presoners per les forces sollevades, s'ha cercat documentació a l'Arxiu Intermedi Militar de Balears, a Palma, i a l'Arxiu General Militar d'Àvila, però no ha estat possible obtenir cap dada ni document relatiu a aquests.

Les baixes republicanes: morts, ferits i presoners

El ball de xifres i debat historiogràfic o memorialista relatiu al nombre de les baixes republicanes durant la campanya de Mallorca és similar al del nombre d'integrants de l'expedició. S'han aportat, en aquesta línia, gran nombre de xifres, totes amb gran disparitat entre elles.

És evident que els informes dels militars sollevats van tendir a magnificar els números totals dels expedicionaris republicans –i especialment els de les baixes entre aquests–, amb la finalitat d'atribuir-se una gran victòria davant els seus superiors. García Ruiz, el responsable militar dels militars sollevats a l'illa (Claret, 2022) afirmava que s'havien causat als republicans 1.700 baixes, entre morts i ferits i que s'havien fet 240 presoners, un total de 1.940 combatents republicans, entre

¹³ Per exemple, el contingut en: "Informe d'Amalia Lobato Rosique", 8 de novembre de 1937. CDMH, Fons Delegació Nacional de Serveis Documentals de la Presidència del Govern, c. PSET_C0199 exp.1642.

¹⁴ Entre aquests s'inclouen els de Maó o Ciutadella.

¹⁵ El projecte "El cost humà de la Guerra Civil" cobreix el buit historiogràfic relatiu als morts a Catalunya en el període 1936-1939. Va ser iniciat fa trenta anys al Centre d'Història Contemporània de Catalunya.

morts, ferits i presoners.¹⁶ Josep Massot va donar per bona aquesta xifra i la va divulgar en la que sens dubte ha estat l'obra de referència en relació als fets de la batalla de Mallorca, el llibre publicat l'any 1987, *El desembarcament de Bayo a Mallorca. Agost-setembre de 1936*. Massot també reproduïx en el seu treball part dels textos del comandant de l'expedició, Alberto Bayo, que l'any 1944 –un cop exiliat a Mèxic– va explicar, a través de la publicació de les seves memòries, que va patir 422 baixes el primer dia de desembarcament o que, en l'anomenat Parapeto de la Muerte, a Portocristo, morien entre 8 i 10 milicians al dia (Bayo, 2010: 98-99).

Aquest conjunt de dades, el narrat per Massot a partir dels informes de García Ruiz o els procedents del llibre de les memòries d'Alberto Bayo, és el que actualment utilitza la Direcció General de Memòria Democràtica del Govern de les Balears i que s'han publicat en l'informe justificatiu del conveni entre el Govern de les Balears i el de la Generalitat de Catalunya, relatiu a la recuperació i repatriació de les restes físiques dels combatents republicans morts durant l'expedició catalana a Mallorca l'agost de 1936.¹⁷ En aquest conveni s'especifica que:

Es calcula que el bàndol republicà va patir unes 400 baixes en només dos dies i unes 1.700 en els vint dies que va durar l'ofensiva.

Les fonts utilitzades per Massot –i contemplades en el conveni– indiquen que, les xifres de 1.700 o 422 corresponen, en cas de ser reals, a la suma de ferits i morts, en cap cas al total de les defuncions en combat.

En relació a la xifra de 422 baixes en el primer dia del desembarcament, els radiogrames emesos des de l'Estat Major de les forces desembarcades, informant dels comunicats de combat d'aquell dia, especifiquen:

16 d'agost, durant el desembarcament a Portocristo: 3 morts i 15 ferits de diversa gravetat.

¹⁶ AGMAV. Fons de l'Exèrcit Nacional. Capitania General de Palma de Mallorca [Diari d'operacions del coronel José Luis García Ruiz] 8 d'octubre de 1936.

¹⁷ Signat el 30 de setembre de 2018 i ratificat el 2020.

A partir del testimoni de Domingo López, també sabem que la nit del 16 al 17 d'agost, durant l'avanç nocturn per la carretera entre Portocristo i Manacor en el qual van participar 45 soldats de l'Aeronàutica Naval del Prat de Llobregat, i que van ser ràpidament rebutjats, es van produir diversos morts i ferits, i van resultar capturats 4 soldats, entre ells dos oficials.¹⁸

Sembla que les dades aportades per Bayo buscaven justificar la decisió de la retirada de l'illa o atorgar èpica a la batalla, en qualsevol cas, són a totes llums desproporcionades.

Com s'ha dit, les xifres aportades pels comandaments sollevats també buscaven magnificar, sense cap mena de dubte, l'èxit de la defensa de l'illa.

El dia 23 a Portocristo, i els dies 25 i 26 d'agost al sector de Sant Llorenç – concretament a les posicions dels Molins i Caina–, es van produir els combats més durs de la batalla de Mallorca (Berger, Aguilera, Linares, Ripoll, 2020). L'Estat Major dels republicans va reportar vuitanta-set baixes entre ferits, morts i malalts a tot el front durant aquests tres dies, trenta de les quals es van produir el 23 d'agost durant l'atac republicà a Torre del Moro a Portocristo, segons els informes de la Legió, que defensava la posició, "es van causar 30 morts als republicans durant aquesta ofensiva" (Billoch, 1936). En aquest atac hi van participar tres centúries de milicians, entre elles els efectius del POUM a Mallorca, concentrats a la Columna Gamisans-Oliver, que va patir nombroses baixes aquell dia. Posteriorment, el 31 d'agost, i segons les unitats de la Legió desplegades sobre el terreny, es van capturar trenta-un membres d'aquesta mateixa columna i de la d'Estat Català durant l'atac a les posicions que defensaven aquets a l'establiment de Can Noi, a Portocristo (Durán, 1982), entre ells es trobaven, suposadament, dos hongaresos, dos francesos i un búlgar.¹⁹

¹⁸ Diari *La veu de Menorca*, 8 de setembre de 1936.

¹⁹ Segons s'indica en fotografies que es conserven a l'Arxiu Històric del Ministeri d'Exteriors Italià. Ufficio Spagna.

Segons els informes de García Ruiz, l'ofensiva realitzada amb èxit sobre les posicions de Son Corb del dia 2 de setembre de 1936, va causar gran quantitat de baixes a l'enemic, però els informes de les unitats sollevades sobre el terreny especifiquen que tan sols van causar quatre morts als republicans sense especificar els ferits (Durán, 1982).

Finalment, les diverses informacions i informes de l'exèrcit sollevant indiquen que el 4 de setembre, després de la retirada dels republicans, s'havien fet presoners a sis soldats i a trenta-nou milicians que havien quedat a terra, entre ells a cinc dones i un estranger d'origen austríac (Durán, 1982).

En relació als ferits, s'ha de destacar que el vaixell hospital Marquès de Comillas va ser el gran receptor de ferits i malalts d'aquest front. També es van habilitar, com a mínim, quatre hospitals de sang –d'urgències– a prop dels fronts de combat: dos a Portocristo –el del Barranc i el de la platja de Santa Maria– un altre a Sa Torre Nova, a mig camí entre els sectors centre i nord, i un quart hospital d'evacuació al quarter general de Sa Coma. Tots ells, a excepció del de Sa Coma –que disposava d'equip quirúrgic– amb poca capacitat per atendre ferits i amb equip i material molt limitat (Durán, 1982). També es van derivar alguns ferits, els més greus, als hospitals de Ciutadella i Maó, a Menorca. Per a la qüestió dels ferits, s'ha de tenir present que la potència de foc en aquest moment de la guerra, i en aquest escenari especialment, era molt reduïda. Les forces aèries que van participar en la batalla –a excepció dels models italians que van entrar en combat durant els dies finals– eren molt deficientes, i les forces navals actuaven amb poca precisió (Sales, 1973). A més, la inexperiència de tots dos exèrcits –la majoria eren civils que amb prou feines havien disparat una arma abans del desembarcament i no sabien utilitzar pràcticament les armes d'artilleria o metralladores– i l'orografia –que permetia poca maniobrabilitat a grans masses d'efectius– feia que la mortalitat entre els combatents fos molt reduïda i la taxa de ferits lleus alta (Aguilera, Berger, 2020). Tot i així, l'escassa capacitat per tractar ferides o malalties de l'exèrcit desembarcat, i per evacuar-los de la zona del front a hospitals més ben preparats, podria haver

derivat en un augment de la mortaldat entre els ferits, fins i tot entre aquells amb ferides considerades lleus en condicions normals.

El vaixell hospital Marquès de Comillas va reportar de manera habitual a l'Estat Major del capità Bayo el seu nombre d'ingressats diaris fins al 27 d'agost, data en què va assolir la seva capacitat màxima de càrrega i va sol·licitar autorització per descarregar els ferits a Barcelona (Durán, 1982):

19 d'agost	129 ferits
22 d'agost	135 ferits + 1 mort per apendicitis
25 d'agost	150 ferits
27 d'agost	154 ferits i marxà a Barcelona on descarregà els ferits que van ser ingressats en hospitals de la ciutat.

En relació als espais de repressió, per al cas dels presoners republicans hem de tenir present que tots van ser executats, sense excepció. Per a aquesta tipologia de víctimes hem documentat els casos següents:

La nit de 16 d'agost van ser capturats quatre soldats de l'aeronàutica naval. Després de ser interrogats van ser afusellats i enterrats al cementiri de Son Coletes. Un d'ells va aconseguir sobreviure, en resultar ferit va poder abandonar la fossa i tornar a les línies republicanes.²⁰

Sis presoners ferits van passar pels hospitals dels sollevats a Manacor entre el 23 i el 30 d'agost (Alou, 2021: 160-163). Dels trenta-un milicians capturats a l'edifici de Can Noi a Portocristo el dia 31 d'agost, quatre estaven ferits. Finalment, després del reembarcament de la nit del 3 al 4 de setembre, es van fer quaranta-cinc presoners, entre els quals hi havia cinc dones i un mínim de quatre ferits (Berger, 2022). Tot aquest conjunt de combatents republicans, vuitanta-cinc homes i dones,

²⁰ Testimoni de Domingo López al Diari *La veu de Menorca*, 8 de setembre de 1936.

van ser executats i sepultats en una fossa comuna del cementiri de Son Coletes a Manacor. També s'ha documentat un cas en què un combatent no reembarcat va ser fet presoner a Felanitx el dia 6 de setembre de 1936 i del qual no es va tornar a tenir notícies. Així mateix, tres milicians van ser executats a la rereguarda republicana; un per cometre actes vandàlics i un altre per executar un company durant el transcurs d'una operació militar.

6. Relació de combatents republicans morts i desapareguts en combat

Els darrers estudis han pogut documentar, amb noms i cognoms, la xifra de 372 combatents morts o desapareguts al front de Mallorca (Berger, 2023). D'aquests sabem amb certesa que 290 eren milicians voluntaris i 16 militars professionals, 5 eren dones i 367 homes, 149 és van registrar com morts en combat i 223 com desapareguts.

El lloc de defunció s'agrupa en vuit denominacions, les de front -Portocristo, Sant Llorenç i Son Servera-, les de repressió -Manacor i Felanitx- i les de rereguarda, Barcelona i les menorquines -Ciutadella i Maó-.

Per les baixes en acció de guerra s'han de destacar tres dates. La primera és l'atac a la Torre del Moro de Portocristo del dia 23 d'agost, que va produir un nombre considerable de baixes entre les forces republicanes. Els dies 25 i 26 d'agost es va produir una ofensiva que va culminar amb l'ocupació de Son Carrió, al centre del front mallorquí. Aquí també es van produir un nombre destacat de baixes que s'han pogut documentar. Finalment, el dia 31 d'agost es van fer presoners trenta-un milicians a la posició de Portocristo anomenada Can Noi: aquest grup de milicians va ser traslladat a Manacor i posteriorment executats a Son Coletes. El sector de Son Servera, que inclou les operacions a l'extrem nord del front – a Son Corb – presenta una cronologia més difusa i regular respecte a les baixes en combat. Tanmateix, s'han inclòs les defuncions a hospitals de Maó, Ciutadella i Barcelona dels combatents ferits en acció de guerra i evacuats que no van sobreviure.

A setanta-dos dels registres no consta lloc de defunció o desaparició, a aquets se'ls ha denominat amb el genèric de "Mallorca".

El conjunt de les dades és pot consultar a l'Annex 1.

7. Els civils evacuats a zona republicana

La relació de civils evacuats pels desembarcats i el seu periple durant la Guerra Civil espanyola és encara una assignatura pendent a la historiografia especialitzada. No existeixen estudis que analitzin de manera concisa aquest fenomen. Diversos estudis han aportat alguna dada, però sempre de manera perifèrica al relat central.

És evident que algunes desenes de republicans mallorquins van presentar-se a les zones del front de combat amb la intenció de poder passar a la zona governamental. Més enllà de la convicció en l'ideari polític d'esquerres o republicà, l'inici de les persecucions i la repressió que es va viure a partir del 16 d'agost de 1936 a la rereguarda sollevada va ser, sens dubte, el detonant d'aquest moviment de civils cap a les files republicanes (Garí, 2019). Probablement, no hi havia una altra manera d'eludir la repressió que fugir de l'illa. Tanmateix, diversos combatents de les files sollevades també es van passar a les forces republicanes, on van combatre la resta de la guerra.

A tall d'exemple, els radiogrames del 18 d'agost del Estat Major del capità Bayo, informaven que: "hoy se han pasado a nuestras files un sargento radiotelegrafista, varios soldados de infantería y una docena de campesinos que nos dicen que en breve desertaran muchos más" i als del 22 d'agost "Se han presentado algunos soldados y unos veinte paisanos con mujeres y niños" (Duran, 1982). Sabem que dos dels soldats que es van passar a les files republicanes el 22 d'agost van ser Joan Guinart Calaf i Gabriel Galmés Gómez, del Regiment d'Infanteria de Palma. També és conegut el cas del manacorí, Pere Juaneda Pons i el seu pare, Pere Juaneda Llisano, que era resident a Maó però que es trobava de vista a Manacor en el moment del sollevament. Els dos, pare i fill, es van passar a les files republicanes i van combatre amb les milícies a Portocristo. Ambdós van ser capturats i afusellats a Son Coletes.

Pel cas dels civils refugiats, és conegut el cas dels Fornés, pare i fill, de la finca Son Vives. Amb motiu de l'ocupació de la finca, entre els dies 22 i el 24 d'agost, per part

dels milicians republicans, i al convertir-se en zona de combats entre el 24 i el 27 d'agost tot aquell sector, els civils van ser evacuats a Menorca, on s'hi van estar fins al final de la guerra.

8. Bibliografia

AGUILERA POVEDANO, Manuel (2015): «El desembarco de Bayo en Mallorca según las cartas del periodista Gabriel Fuster Mayans' Gafim'» *Historia y Comunicación Social*.

AGUILERA POVEDANO, Manuel (2017): *Un periodista en el desembarco de Bayo. Gafim y la Guerra Civil en Mallorca*, Palma, Lleonard Muntaner.

AGUILERA POVEDANO, Manuel (2019): «La aviación fascista en Mallorca: Las memorias del Capitán Mancini» *Hasta pronto, amigos de España: Las Brigadas Internacionales en el 80 aniversario de su despedida de la Guerra Civil (1938-2018)* / coord. Francisco Alía Miranda Árbol, Eduardo Higuera Castañeda, Antonio Selva Iniesta.

AGUILERA POVEDANO, Manuel (2019): «Italia en la Guerra Civil Española: el capitán Villegas y el origen de la Aviación Legionaria de Baleares», *Cuadernos de Historia Contemporánea* Vól.41.

AGUILERA POVEDANO, Manuel (2022): *El oro de Mussolini. Cómo la República planeó vender parte de España al fascismo*, Madrid, Arzaila Ediciones.

AISA PÀMPOLS, Ferran (2010): *Joaquín Aisa Raluy: Diario de un miliciano republicano (1936-1939)*, Barcelona, Base.

ALBERTÍ DUMAS, Juan Bernardo, DEYÀ BAUZÀ, Miguel José, y NEGREIRA PARETS, Juan José (2022): *Historia del Regimiento de Infantería Palma-47. 150 años de servicio en Mallorca (1872-2022)*, Valladolid, Galland.

ALCARAZ VICH Monserrat (2020): *Campos. Rosaris i pistoles*, Palma, Documenta Balear.

ALOU FORNER, Gabriel (2017): «El capitán médico Vicente Sergio Orbaneja. Auge y caída de un falangista desconocido», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana: Revista d'Estudis Històrics*, N°. 73.

ALOU FORNER, Gabriel (2021): *Guerra y medicina en Mallorca. El Hospital Militar de Palma y la Sanidad Militar en Mallorca durante la Guerra Civil (1936-1939)*, Palma, RapiBook.

- ÁLVAREZ LAITA, Francisco Javier, y MEDINA ARNÁIZ, María Luisa (2023): *Los desembarcos en Baleares en la Guerra Civil Española. Aspectos navales*, Galland Books.
- ARMENGOL, Antoni, ARMENGOL, Jaume (2005): *La repressió a Inca. La República i la Guerra Civil*, Palma, Perifèrics.
- ARROM NADAL, Joan y ALOMAR SERRA, Gabriel (2019): «Edició crítica del Relato que hace un falangista del pueblo de Llubí». En *II Jornades d'Estudis Locals de Llubí*, Llubí, Ajuntament de Llubí.
- BAYO GIROUD, Alberto (1944): *Mi desembarco en Mallorca*, Guadalajara, Mèxic, s/n.
- BERGER MULATTIERI, Gonzalo (2018): *Les Milícies Antifeixistes de Catalunya (21 de juliol - 31 de desembre de 1936)*, Vic, EUMO.
- BERGER MULATTIERI, Gonzalo (2019): «Los voluntarios internacionales en las Milicias Antifascistas de Catalunya (21 de julio-31 de diciembre de 1936)» *Hasta pronto, amigos de España: Las Brigadas Internacionales en el 80 aniversario de su despedida de la Guerra Civil (1938-2018)* / coord. Francisco Alía Miranda Árbol, Eduardo Higuera Castañeda, Antonio Selva Iniesta.
- BERGER MULATTIERI, Gonzalo i AGUILERA POVEDANO, Manuel (2020): «La Batalla de Mallorca en Son Servera y las memorias del falangista Antoni Perelló Serra». *Aportes*, nº 102, año XXXV.
- BERGER MULATTIERI, Gonzalo, AGUILERA POVEDANO, Manuel, LINARES FIGUERUELO, Alejandra, RIPOLL GIL, Elisabeth (2020): «El proyecto "Espais de la Batalla de Mallorca" y los combates en el sector de Son Carrió (17-26 de agosto de 1936)». EN CERVERA GIL, Javier (Coord.): *Actas del Congreso Internacional de la Guerra Civil Española, 80 años después*. Madrid: Universidad Francisco de Vitoria, pp. 91-100.
- BERGER MULATTIERI, Gonzalo (2021): «Análisis cualitativo y aproximación metodológica para la identificación de voluntarios de las Milicias Antifascistas de Cataluña muertos en combate: frentes de Aragón, Baleares y Madrid (24 de julio-31 de diciembre de 1936)», *Rubrica Contemporánea*, Vol. X, n.19.

BERGER MULATTIERI, Gonzalo i AGUILERA POVEDANO, Manuel (2017, 2018, 2019 i 2021): *Memorias arqueológicas campañas 2017, 2018, 2019 i 2021 "Espais de la Batalla de Mallorca 2017-2022"*. Consell de Mallorca, Palma.

BERGER MULATTIERI, Gonzalo (2022): *Milicianas. La historia olvidada de las combatientes antifascistas*, Madrid, Arzalia.

BERGER MULATTIERI, Gonzalo (2022): «La mujer combatiente en la Guerra de España: milicianas y mujeres soldado», *Alcores. Historia Contemporánea* N°26.

BERGER MULATTIERI, Gonzalo (2023): La batalla de Mallorca (16 de agosto-3 de septiembre de 1936): estudio cuantitativo y perfil de los expedicionarios republicanos muertos en combate». *Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil* Vol. 13 No 13 (2023).

BERGER MULATTIERI, Gonzalo i AGUILERA POVEDANO, Manuel (2024): «Los datos humanos de la Batalla de Mallorca: efectivos y bajas de cada bando» *Studia Histórica. Historia Contemporánea* (vol. 42).

CLARET MIRANDA, Jaume (2022): «"Un año y 16 días en el mando de las Baleares". Crònica del governador militar Trinidad Benjumeda del Rey», *Dictatorships&Democracies (D&D)*, Núm. 10.

CORTÉS SERVERA, Josep (2017): *La Guerra Civil a Sant Llorenç des Cardassar: republicans a Sa Coma i a Son Carrió*, Palma, Documenta Balear.

CRUELLES, Manuel (1971): *L'expedició a Mallorca. Any 1936*, Barcelona, Editorial Juventud.

DE LA CIERVA, Ricardo (2009): *Caídos por Dios y por España. Provincia de Baleares. Jefatura Provincial del Movimiento de Baleares*, Madrid, Fénix.

DE PALMA, Andrés (1937): *Mallorca, en guerra contra el marxismo, 1936*, Palma, Antonio Sabater Mur.

DE SORIA, Francisco (1937): *Mallorca... por qué fuimos y por qué la abandonamos*, Barcelona, Maucci.

DURAN, Miguel (1982): *1936 en Mallorca. Volúmenes I, II, III y IV*, Palma, Imagen.

FERNÁNDEZ PIZÀ, Maria Antonia (2023): *La companyia dels ferrocarrils de Mallorca durant la Guerra Civil: la seva contribució a la defensa passiva de l'illa*, Palma, Conselleria de Mobilitat i Habitatge.

FERRARI BILLOCH, Francisco (1936): *Mallorca contra los rojos*, Palma, Amengual y Muntaner.

GARCÍA LLINÁS, Alejandro (1999): *Pla de Sant Jordi. Història d'un poble*, Palma, Ajuntament de Palma.

GARÍ SALLERAS, Bartomeu (2019): *La repressió feixista a Mallorca durant la Guerra Civil i la postguerra (1936-1945)*. 2019, Palma, Lleonard Muntaner.

GINARD FÉRON, David (1992): "El PCE i el desembarcament de Bayo. Informe de Virgilio Llanos Manteca", *Randa*, 32: 89-123.

GINARD FÉRON, David (1999): *El moviment obrer de Mallorca i la Guerra Civil: 1936-1939*, Barcelona, Abadia de Montserrat.

GINARD FÉRON, David (2017): "Movimiento obrero y culturas militantes a través de los testimonios orales. El caso de las islas Baleares (1930-1950)", *Ebre38. Revista Internacional de la Guerra Civil* (7).

GINARD FÉRON, David (2018): *Treballadors, sindicalistes i clandestins. Històries orals de República, guerra i resistència*. Volum III, Palma, Documenta Balear.

GINARD FÉRON, David (2022): "Espais de memòria i patrimoni a les Illes Balears. Guerra, resistència, exili", *Dictatorships&Democracies. Journal of History and Culture* 10: 61-76.

GUARNER VIVANCOS, Vicente (1980): *L'aixecament militar i la guerra civil a Catalunya (1936-1939)*, Barcelona, Abadia de Montserrat.

HERVÁS PUYAL, Carles; ALEMANY NADAL, Sílvia; FRANCÈS i SAN MARTÍN, Laura (2012): «De l'aula al front: les memòries de guerra i exili del metge Àngel Latorre Ríos (1936-1939)». *Gimbernat: Revista d'Història de la Medicina i de les Ciències de la Salut*, Vol. 58.

INFIESTA PÉREZ, José Luis (1997): "¿Quién decidió el desembarco del capitán Bayo en las Baleares?" *Revista de historia naval*, Año N° 58, 1997, pp. 55-72

- MARCH, Jaume, CERDÀ, Andreu, SALAS, Pere (2006): *Pollença. La revolta contra la rebel·lió*, Palma, Documenta Balear.
- MARGAIS, Xavier (2004): *Bunyola. Amb la por al cos*, Palma, Documenta Balear.
- MARQUÉS DE ZAYAS (1995): *Historia de la Vieja Guardia de Baleares*, Madrid, Falange.
- MARTÍNEZ BANDE, José Manuel (1984): *La invasión de Aragón y el desembarco en Mallorca, Monografías de la Guerra de España. Número 1*, Madrid, San Martin.
- MARTÍNEZ DE TEJADA, Gerardo (1939): *La artillería de Mallorca durante el Glorioso Alzamiento Nacional*, Palma, Imprenta Vich.
- MASCARÓ PASARIUS, Josep (1975): "El movimiento nacional en Mallorca". En MASCARÓ PASARIUS (Dir.), *Historia de Mallorca*. Tomo II, Palma, Mascaró Pasarius.
- MASSOT i MUNTANER, Josep (1987): *El desembarcament de Bayo a Mallorca. Agost-setembre de 1936*, Barcelona, Abadia de Montserrat.
- MASSOT i MUNTANER, Josep (1990): *Els escriptors i la guerra civil a les Illes Balears*, Barcelona, Abadia de Montserrat.
- MASSOT i MUNTANER, Josep (1996): *Mallorca durant la guerra civil (1936-1939)*, Barcelona, Abadia de Montserrat.
- MASSOT i MUNTANER, Josep (1996): *El primer franquisme a Mallorca: guerra civil, repressió, exili i represa cultural*, Barcelona, Abadia de Montserrat.
- MASSOT I MUNTANER, Josep (1997): *Guerra Civil i repressió a Mallorca*, Barcelona, Abadia de Montserrat.
- MASSOT I MUNTANER, Josep (2002): *Aspectes de la guerra civil a les Illes Balears*, Barcelona, Abadia de Montserrat.
- MASSOT I MUNTANER, Josep (2005): *De la guerra i de l'exili: Mallorca, Montserrat, França, Mèxic, 1936-1975*, Barcelona, Abadia de Montserrat.
- MASSOT I MUNTANER, Josep (2009): *Aportacions a la història de la guerra civil a Mallorca*, Barcelona, Abadia de Montserrat.
- MATAS PASTOR, Joan Josep (2003): «El moviment catòlic a Mallorca: L'Acció Catòlica (1932-1960)», *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, Palma.

- MESTRE MESTRE, Bartolomé (1976): *¿La última palabra? Mallorca, 1936-1939. Memorias de un soldado médico*, Palma, Bauza.
- MORALES TRUEBA, Adolfo (2023): *Historia naval de la Guerra Civil. 1936-1939*, Madrid, La Esfera de los Libros.
- MOREY SUREDA, Jaume (2016): *Artà. Llarg camí cap al desastre*, Palma, Documenta Balear.
- NEGREIRA PARETS, Juan José (2006): *Mallorca 1936. La sublevación militar y el desembarco republicano*, Palma, Lleonard Muntaner.
- PÉREZ VENGUT, José (1937): *Portocristo. El legionario y otros héroes*, Palma, Edición del autor.
- QUETGLAS, Antoni (2012): *Sóller. La desfeta de la burgesia progressista*, Palma, Documenta Balear.
- PERELLÓ BOSCH, Rafel: (2019): *Els rojos ja són aquí!*, Manacor, Purpurina.
- RODRÍGUEZ TEJERINA, José María (1988): «El Doctor Warschawski», *Medicina balear*, Vol. 3, Nº. 3.
- ROSSELLÓ VAQUER, Ramon (2006): *Soldats morts a la Guerra Civil i pregàries de l'Església*, Felanitx, Gráficas Llopis.
- SANTANA MORRO, Manel (1996): *La guerra civil a Consell: les penes de mort*, Palma, Documenta Balear.
- SANTANA MORRO, Manel i Antoni Ordinas Garau (1998): *La guerra civil a Selva: al recer de la muntanya*, Palma, Documenta Balear.
- SALAS LARRAZÁBAL, Ramón (1973): *Historia del Ejército Popular de la República*, Madrid, Editora Nacional.
- SALOM FERRAGUT, Gaspar (2019): *Mallorca, el teatre decisiu 1936-1939*, Manacor, Purpurina.
- SBERT, Cristòfol-Miquel (2004): *Santanyí. Els tres fronts*. Palma, Documenta Balear.
- TOMÀS RAMIS, Pau (2021): *Els mallorquins a l'olimpiada que no fou: Expedició a l'Olimpiada Popular de Barcelona, 1936*, Palma, Gales.
- TOMÀS RAMIS, Pau (2023): *La Guerra Civil i el primer franquisme. Mallorca, 1936-1959*, Palma, Illa.

TOMEU, Miquel i MAIZ, Jordi (2021): *Cristòfol Pons Tortella: Memorias de un anarquista. Vol.1 (1907-1936)*, Palma, Calumnia.

TUGORES, Antoni (2006): *Manacor, la guerra a casa*, Palma, Documenta Balear.

TUGORES, Antoni (2011): *Víctimes invisibles. La repressió de la dona durant la Guerra Civil i el franquisme a Mallorca*, Palma, Tria llibres.

TUGORES, Antoni (2017): *Moriren dues vegades. Daria i Mercè Buxadé, infermeres catalanes assassinades a Mallorca l'any 1936*, Palma, Lleonard Muntaner.

TUGORES, Antoni (2006): *La Segona República a Manacor (1931-1936)*, Palma, Lleonard Muntaner.

VILAR CANALES, Pelayo (2018): *Guerra y exilio. Memorias de un médico catalán en la sanidad militar republicana, 1936-1942*, México, Ateneo Español de México.

VIUDA-SERRANO A. i IBARRONDO-MERINO I. (2021): «Doomed Youth: Antonio Cánovas, a Young Sportsman in Time of War in 1930s Spain». *SportsAct*.

WILLARD C I FRANK Jr. (1984): «Naval Operations in the Spanish Civil War», 1936-1939, *Naval War College Review*, Vol. 37, No. 1, pp. 24-55